

I nledning

När vi hade bestämt oss för att ägna en av våra skrifter åt individuella kulturella rättigheter insåg vi ganska snart att det inte var alldeles självklart vilket innehåll skriften skulle få. FN:s internationella konvention om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter har, titeln till trots, i princip bara en artikel som explicit rör just kulturella rättigheter. Artikel 15 talar om rätten att delta i det kulturella livet, om rätten för den enskilde att åtnjuta fördelarna av vetenskapens framsteg och om skydd för konstnärligt skapande. Det är rättigheter som är relativt enkla och okontroversiella att ta till sig. Ändå, när vi i olika sammanhang och i referensgrupper diskuterade begreppet individuella kulturella rättigheter, märkte vi att vi ofta kom på kollisionskurs. För många blir det torftigt, kanske rent av ogörligt att diskutera individens kulturella rättigheter, utan att se till gruppen, kollektivet. En enskild människa gör ingen kultur, hur kan man då ens försöka att diskutera individens rätt till kultur?

Kultur är ett komplicerat begrepp, svårt att definiera. Synen på vad som är kultur tycks skifta från ett samhället till ett annat. Den är helt enkelt färgad av det samhälle, den kultur, vi själva lever i. De texter vi valt att ha i denna skrift kan av en del säkert upplevas som kontroversiella. Men de ger en bild av de kulturella rättigheternas enorma komplexitet och av de svårigheter som uppstår när individen ställs mot kollektivet eller när kollektivet, till exempel som minoritet, ställs mot majoritetssamhället.

Vi hoppas att texterna väcker en del tankar och funderingar och att vi trots allt lyckats bringa lite klarhet i begreppet individuella, kulturella rättigheter.

Anita Klum

Generalsekreterare

Frivilligorganisationernas Fond för mänskliga rättigheter

I nehållsförteckning

Individuella kulturella rättigheter.....4

Kulturella rättigheter

Vem sätter normen?

(av Michelo Hansungule).....6

Språkliga rättigheter

De bortglömda mänskliga rättigheterna

(av Tove Skutnabb Kangas).....20

Religiös identitet och olikhet

En utmaning för majoritetssamhället

(av Göran Gunner).....30

Denna skrift ges ut av
Frivilligorganisationernas fond för mänskliga rättigheter
med stöd av medel från Sida.
Ansvarig utgivare: Anita Klum.
Projektansvarig: Jesper Hansén
Redaktör och text: Anna Wigenmark
Michelo Hansungules text översatt av Anna Wigenmark
Tove Skutnabb Kangas text översatt av Jesper Hansén.
Stockholm, december 2000

I

ndividens rätt till kultur

”Envar har rätt att fritt taga del av samhällets kulturella liv, att njuta av konsten samt att bli delaktig av vetenskapens framsteg och dess förmåner.

Envar har rätt till skydd för de moraliska och materiella intressen som härröra från varje vetenskapligt, litterärt eller konstnärligt verk till vilket han är upphovsman.”

Artikel 27 FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna

När FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna skulle omarbetas till folkrättsligt bindande dokument fick rätten till kultur uttryckligen utrymme i den internationella konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (IKESKR).

Konventionstiteln till trots är det ändå inte så att rätten till kultur skyddas i bara den ena av de två konventionerna från 1966. Artikel 15 IKESKR fick visserligen en liknande lydelse som artikel 27 i den allmänna förklaringen, men konventionen om de medborgerliga och politiska rättigheterna (IKMPR) skyddar på många sätt utövandet av kultur i minst lika hög grad som IKESKR. Här återfinns till exempel rätten till religion och skyddet för mötesfrihet och yttrandefrihet. Och här finns inte minst minoritetsskyddet i artikel 27, som till skillnad från övriga artiklar i de båda konventionerna faktiskt ger upphov till kollektiva rättigheter för särskilda grupper i samhället.¹

Rättigheterna i artikel 15 i IKESKR omfattar, precis som sin föregångare artikel 27 i den allmänna förklaringen: rätten att delta i det kulturella livet, rätten att åtnjuta fördelarna av vetenskapliga framsteg, rätten att åtnjuta skydd för konstnärlig och vetenskaplig frihet. Men i artikeln talas också om hur rättigheterna skall upprätthållas och om vikten av internationellt samarbete på området.

På sätt och vis är artikeln lite av en främmande fågel i konventionen. Inte bara genom att den är den enda som uttryckligen reglerar kulturella rättigheter, utan även genom sin ovanliga konstruktion. I princip skulle artikeln ha kunnat delas upp i ett par, tre olika artiklar eftersom den behandlar flera olika typer av rättigheter. Det gemensamma draget skulle vara att de alla direkt handlar om individuella rättigheter kopplade till något som skulle kunna definieras som kultur.

De båda konventionerna, IKESKR och IKMPR reglerar enskildas rättigheter främst gentemot den förpliktigade staten. Att som genom artikel 27 i IKMPR ge grupper kollektiva rättigheter är,

¹ ”I stater där det finns etniska, religiösa eller språkliga minoriteter skall de stater som tillhör sådana ej förvägras rätten att i gemenskap med andra medlemmar av sin grupp ha sitt eget kulturliv, att bekänna sig till och utöva sin egen religion eller att använda sig av sitt eget språk” Artikel 27 IKMPR.

åtminstone på vissa håll i världen, både smått kontroversiellt och ovanligt. Anledningen till att de flesta västerländska stater framförallt väljer att betona de individuella rättigheterna och dess företrädare framför kollektiva och mera omstridda rättigheter är att man vill undvika en konflikt mellan de båda. Ett kollektivs rättigheter ska inte kunna utövas på bekostnad av individen, menar man. Frågan har ofta satts på sin spets när kulturella seder, vanor och bruk inneburit kränkningar mot enskilda. I konventionen om avskaffande av all slags diskriminering mot kvinnor försöker man komma åt problemet genom att i artikel 2 (f) ge konventionsstaterna en skyldighet att ”vidta alla lämpliga åtgärder, inklusive lagstiftning, för att ändra eller upphäva gällande lagar och förordningar, sedvänjor eller bruk som innebär diskriminering av kvinnor”.

Det var inte kollektiva rättigheter eller ett skydd för minoriteter som skaparna av den allmänna förklaringen hade i åtanke när artikel 27 skrevs, utan enskilda individers rättigheter.² Men det kan trots allt vara svårt att tala om individuella, kulturella rättigheter utan att reducera begreppet kultur till vad en del väljer att kalla ”finkultur” och till en rättighet av att ta del av det allmänna, offentliga kulturutbudet: teater, konserter, museer, etc.

En omständighet som gör kulturella rättigheter svårdefinierade är att olika vetenskapliga discipliner har olika syn på vad begreppet kultur omfattar. Kultur kan avse mänsklighetens samlade själsliga och materiella arv och den kan avse resultatet av mänskligt skapande, föremålen, artefakterna, musiken, böckerna etc.

På senare tid anses den antropologiska tolkningen av begreppet ha nått stort erkännande. Rudolfo Stavenhagen³ beskriver kultur som : ”summan av de materiella och själsliga aktiviteter och produkter som skapas av en viss social grupp i samhället och som innebär att de kan urskiljas från andra, liknande grupper.”⁴

Artikel 15 handlar främst om att skapa och konsumera kulturella produkter. En författare ska ha frihet att skriva sina böcker, en vetenskapsman ska ha frihet att forska, alla ska kunna ta del av den

² Förklaringen bör dock läsas i ljuset av situationen i världen idag – enligt Adalsteinsson och Thórhallson, se fotnot 5, sidan 580 är inte den enskildes möjlighet att ta del av kulturutbudet ett särskilt stort problem idag. Däremot undertrycks många minoritetsgruppers möjligheter att utöva sina kulturer. Därför menar de att det är just som minoritetsskydd som artikel 27 kan spela en viktig roll idag. En sådan långtgående tolkning av rättighetens innebörd överensstämmer dock inte helt med verkligheten. Fortfarande brister det i tillgängligheten till kultur för enskilda, inte minst på grund av att vissa grupper, exempelvis funktionshindrade, utesluts från kulturella aktiviteter. Skyddet mot diskriminering i artikel 2 IKESKR gäller naturligtvis även för kulturella rättigheter.

³ R. Stavenhagen är antropolog och forskare vid El Colegio de Mexico.

⁴ Fritt översatt från ”Cultural Rights and Universal Human Rights” av Rudolfo Stavenhagen, ur ”*Economic, Social and Cultural Rights*”, av A. Eide mfl, sidan 66.

skapade kulturen. Grundtanken bakom kulturella rättigheter sägs också vara att alla människor ska ha rätt att ta del av det kulturella livet. ”Människor anses sålunda ha möjligheten att producera kulturella föremål, och ha jämbördiga möjligheter att ta del av dessa föremål. Om så inte var fallet skulle människan inte kunna utvecklas som individer i samhället och det mänskliga samhället skulle inte kunna blomstra.”⁵

Väljer man att sätta fokus på individuella kulturella rättigheter istället för kollektiva, innebär det också att man ser individen som ”the maker, shaker and breaker of cultures”⁶. Synen på att individen är skaparen av kultur och inte fånge i den blir inte minst viktigt om det finns negativa, förtryckande mönster i den egna kulturen.⁷ Människan är inte bara del av kulturen, han eller hon har också möjlighet och rätten att förändra och utveckla den.

Kulturella rättigheter

Vem sätter normen?

Copyright: Michelo Hansungule, gästprofessor Raoul Wallenberginstitutet för mänskliga rättigheter, Lunds universitet.

Introduktion:

Människor skiljer sig inte nämnvärt från varandra. Vårt sinnelag och vår kroppsliga disposition är i grund och botten desamma. Denna likhet har sitt ursprung i vårt gemensamma mänskliga arv. I en naturlig, biologisk tillvaro skulle alla människor också behandla varandra som likvärdiga. Det finns ingen historisk dokumentation om ojämlig behandling i det man skulle kunna kalla för det ”för-politiska”

⁵ Fritt översatt från ”Article 27” av Ragnar Adalsteinsson och Páll Thórhallson, ur ”The Universal Declaration of Human Rights. A Common Standard of Achievement.”, A. Eide och G Alfredsson redaktörer, sidan 576.

⁶ A. Eide, ”Cultural Rights as Individual Rights” ur *”Economic, Social and Cultural Rights”* sidan 230.

⁷ Ibid sidan 231.

samhället, sådan särbehandling har vi dock blivit vana vid att se idag. De skillnader som karaktäriserar olika samhällen är för det mesta skapade av oss själva. Detta är enkla fakta, som sorgligt nog i århundraden undgått den del av västvärlden som sysselsatt sig med en barbarisk behandling av människor från den "icke-civiliserade världen". Slaveri och kolonisering har fått katastrofala följder för mänskligheten.

Emellertid är kulturer olika från ett samhälle till ett annat. Människors övertygelser och värderingar skiljer sig åt. Varje samhälle har sin egen kultur som grundar sig på dess erfarenheter och traditioner.

Eftersom samhällen utvecklas i olika takt och på olika sätt har dess kulturer också blivit annorlunda. Därför är det inte ovanligt att också samhällen som geografiskt ligger nära varandra ändå har fullständigt olika kulturer.

Även om vi ofta talar om den "afrikanska kulturen" finns stora skillnader mellan olika samhällen i Afrika. Trots det gemensamma afrikanska arvet och ett gemensamt historiskt ursprung kan en afrikansk kultur skilja sig radikalt från en annan. Till exempel uppfattas äktenskap och skilsmässa på olika sätt i olika samhällen. Dessa skillnader har skapat en mängd problem när det gäller förverkligandet av de mänskliga rättigheterna. En ung kvinna som vill gifta sig utanför sitt samhälle möts ofta av allvarliga hinder och krossade drömmar på grund av att föräldrarna håller fast vid gamla traditioner och därför inte samtycker till äktenskapet. Även om det finns underliggande, gemensamma "afrikanska" begrepp så existerar också en mängd olikheter.

Av samma skäl är det inte heller helt korrekt att referera till den västerländska kulturen, vilket vi gör när vi till överdrift homogeniserar det västerländska samhället. Rent strikt har inte stater i väst någon egen gemensam kultur som härskar över egna nationella kulturer i olika västerländska samhällen. I praktiken finns en engelsk kultur, en tysk kultur, en fransk kultur, en svensk kultur osv. En gemensam nämnare inom dessa grupper är det gemensamma språket. Men språk kan man lära sig och det kan därför inte vara det enda som kännetecknar en kultur. Det är istället det faktum att man uppfattar sig som tysk och inte fransman som avgör vilken kultur man tillhör.

Men det är fortfarande möjligt att homogenisera och tala om en västerländsk kultur i ideologiska termer. Den kapitalistiska västerländska ideologin är inte kulturlös. Den är en distinkt kultur i form av en liberal, individualistisk samhällsuppfattning i vilken

individen står i fokus för både aktiviteter och processer. Individualismen skapar kärnan i vad som anses vara typiska västerländska värderingar. Dessa värderingar karaktäriserar hela den västerländska världen, oavsett de kulturella skillnader som är förhärskande i respektive nationalstat. Från denna individbaserade uppfattning härstammar konceptet rättigheter. Mänskliga rättigheter har blivit kritiserade för att vara den västerländska individualismens och liberalismens ideologi. Karl Marx, till exempel⁸ har noterat att rättighetsbegreppet i hög grad är baserat på en borgerlig kategorisering av den individuella äganderätten och den fria marknaden.

Samtidigt har man i tredje världen först nu börjat diskutera mänskliga rättigheter. Detta som ett resultat av den fria marknads intåg i dessa länder. Den fria marknaden och mänskliga rättigheter går hand i hand. Och bakom den fria marknaden finns västerländska värderingar.

Västerländsk kultur fokuserar i första hand på skyddet av den enskilde som ett subjekt. Individualismen är det viktigaste ramverket i det västerländska samhället och i hela begreppet ”mänskliga värderingar”. Det är ett självcentrerat samhälle. Vi talar om det västerländska samhället som ett själviskt samhälle där var och en bara tänker på sig själv.

Att man i väst särskilt understryker begreppet ”själv”, står i skarp kontrast mot den attityd som råder i icke-västerländska samhällen där man djupt föraktar själviskhet. I dessa samhällen gör människor saker tillsammans. Deras relationer karaktäriseras av en djup känsla av solidaritet. De lever tillsammans som medlemmar av en utvidgad familj och de delar mat från samma tallrikar och grytor för att understryka sin uppfattning om att dela livet. När en familjemedlem dör deltar alla i samhället i sorgen och man samlas för att gemensamt ge uttryck för den. Hela samhället, inte bara släktingarna, känner det som sin plikt att i solidaritet följa den bortgångna till hans eller hennes sista vila. På så sätt uppfattar de sin mänsklighet. Det är deras kultur.

Kulturella infektioner

Kulturer är som farsoter. De kan spridas fort och låta sina värderingar infektera andra kulturer. Att vara smittosam är en av kulturens naturliga beskaffenheter. På så sätt har folk i en kultur plockat upp värderingar från kulturer i grannsamhällen eller andra gemenskaper. En del kulturella övertygelser eller erfarenheter glöms bort med tiden

⁸ Karl Marx . ”The Jewish Question Revisited” I D. Mcellan (redaktör) Selected Writings. Oxford: Oxford University Press.

och en del nya anammas i takt med tiden. I ”lågkulturer”⁹ är frestelsen att ta till sig övertygelser och sedvänjor från ”högkulturer” vanligt förekommande.

Den andra orsaken till att en kultur så lätt influeras av andra kulturer och traditioner, är att kultur är dynamisk. Detta är ett faktum som har påtalats många gånger. När ett samhälle utvecklas ersätts gamla värderingar av nya. Det är fullkomligt normalt för en kultur att ta till sig nya kulturyttringar. Under kolonialtiden gjorde kolonisatorerna misstaget att tro att kulturer var statiska. Som svar på anklagelserna om att det koloniala styret ledde till folkmord av de koloniserade folken och deras kulturer, hävdade koloniala administratörer att deras syfte var att bibehålla ursprungliga afrikanska seder och bruk. De rättfärdigade sitt handlande med att hävda att de ”bara erkände betydelsen av existerande traditioner”.¹⁰ Detta är en allvarlig feltolkning av ett mycket enkelt begrepp, för som John Reader mycket riktigt noterat:

”...traditioner i Afrika (och överallt för den delen) är enbart accepterade former av ett beteende som för tillfället fungerar till hela samhällets fromma. De överlever så länge som nyttan är uppenbar och de falnar bort när den inte är det längre. Inga traditioner varar för evigt. Förändring och anpassning är själva essensen av mänsklig existens – ingenstans är det så sant som i Afrika.”¹¹

Faktum är att många urgamla övertygelser och sedvänjor inte bara har glömts bort, de har helt och hållet upphört. I många afrikanska samhällen, till exempel, ansågs det förhöja kvinnors skönhet om en eller ett par av framtänderna var utslagna. Sedvänjan att slå ut tänderna har sedermera dött ut utan att någon lag som kriminaliserade handlingen introducerades. På liknande sätt har den kinesiska traditionen att linda kvinnornas fötter för att de skulle bli mindre och vackrare, sedan länge falnat bort.

När detta har blivit sagt, måste det också påpekas att vissa kulturer är intoleranta mot andra kulturer. Frestelsen för vissa kulturer att tvinga sig på andra, svagare kulturer har varit en vanlig företeelse under det gångna århundradet. Ingen annan kultur är mera intolerant

⁹ Begreppet ”låg” och ”hög” kulturer och dominerande eller subkulturer har här lånats från Asbjörn Eide (1995). Han tar sina argument från Stavenhagens arbete om kultur. Se Asbjörn Eide ”Cultural Rights as Individual Rights” i ”Economic, Social and Cultural Rights”, Asbjörn Eide, Catarina Krause och Allans Rosas (Kluwer Academic Publishers 1995), sidan 230.

¹⁰ John Reader. ”Africa: A Biography of the Continent”, 1997, sidan 608. I verkligheten var koloniseringen inte alls tänkt att bevara afrikanska traditionella system. Man låtsades vara intresserad av afrikanska sedvänjor och bruk men var samtidigt inställd på att decimera dem. Inom de områden som innehades av Portugal fanns inte ens förespeglningar som liknade de brittiska. Portugiserna försökte inte ens ursäkta sitt missnöje med det afrikanska samhälle som de senare medvetet förstörde.

¹¹ Ibid

mot andra kulturer än den västerländska. Vid många tillfällen har den västerländska kulturen befunnit sig på farlig mark genom att hävda att den är bättre än andra, främmande kulturer. Under kolonialtiden, till exempel, förnekade kolonistörerna obevekligt att något bra skulle kunna komma från de koloniserade kulturer som de ansåg vara ociviliserade. Allting icke västerländskt i den koloniserade världen förpassades ner i den historiska sophinken. Det var bara den västerländska kulturen som ansågs innehålla ”högtstående etiska värden” och därför introducerades i de erövrade samhällena som ett led i den civiliserande processen. En del av de lokala uppfattningar som fördömdes var det utvidgade familjebegreppet, polygami, olika kulturella föreställningar om Gud mm. Emellertid försvarade en del västerländska lärda det uråldriga afrikanska samhället och dess värdesystem och som starkt kritiserade den chauvinistiska västerländska synen på afrikansk kultur. Den främste av dessa var Culwick, som påpekade faran i en västerländsk kulturimperialism. Han hävdade: **”Den vite mannen kommer till Afrika och drar den fullkomligt osunda slutsatsen att hans moraliska uppfattning skulle vara den enda sanningen och att hans sätt att leva sitt liv och upprätthålla sina mänskliga relationer därför skulle vara bättre än afrikanens. Om vi lämnar åt sidan frågan om det kanske är så att hans idéer och moraliska värderingar i verkligheten har gått vilse till och med i hans egen omgivning, vilka grunder, andra än hans egen uppfattning, har han för att hävda att de är sanna och gäller för alla, överallt och alltid?”**¹²

Kolonialsystemet ville inte anpassa sig efter de lokala värderingarna eftersom det byggde på uppfattningen om de västerländska värderingarnas överlägsenhet, till och med när dessa värderingar förkastades i väst. Det glömde till och med bort att beteende inte ändras så lätt utan förväntade sig förändringar över natt. Återigen påpekar Culwick: **”Tankebanor är lika djupt inrotade i afrikanen som i européen och om den senare anser att det är förenat med häpnadsväckande svårigheter att förkasta sina fördomar och närma sig ett främmande system med ett öppet sinne, har den förra inte mindre svårigheter att tåla regler om moraliska värderingar som den vite mannen vill tvinga på Afrika.”**¹³

När européerna väl kommit till Afrika försökte man provocera olika kulturer mot varandra. Detta kallas att söndra och härska. I varje afrikanskt land fanns åtminstone en stam eller grupp som lurades till att tro att den var mest civiliserad och därför borde styra. Och det

¹² Culwick, A. T, (1948) ” Good Out of Africa: A Study in the Relativity of Morals. The Rhodes-Livingstone Papers, no 8, pp 16-17.

¹³ Ibid.

finns alltid några personer i varje stam som är kapabla att svälja sådana lögnar. I Rwanda, till exempel, blev tutsiminoriteten övertygad av belgarna om att de och inte bantu-hutumajoriteten var den mest intelligenta stammen och därför skulle ingå i regeringsadministrationen som tjänstemän. Tutsifolket svalde lögnen. 1994 blev resultatet folkmord och därefter fortsatt instabilitet.

Förhållandet mellan kultur och mänskliga rättigheter

Förhållandet mellan kultur och mänskliga rättigheter har alltid provocerat fram en laddad debatt. Detta är väntat eftersom mänskliga rättigheter i sig är rätt kontroversiella. En del forskare accepterar dem till exempel inte. Bentham kallade tanken på naturrätten för ”nonsens på styltor” medan MacIntyre (1981) slog fast att ”sanningen är enkel: det finns inga sådana rättigheter och att tro på dem är som att tro på häxor och enhörningar”.¹⁴

Alltsedan det skapades en människorättsdiskurs, har man frågat sig om inte kultur och mänskliga rättigheter i själva verket motsäger varandra. Det som särskilt har motiverat debatten på senare tid är bland annat kapitalismens globalisering och nationalstatens stegvisa, men definitiva avskaffande. Det kapitalistiska systemet har fört med sig nya möjligheter och därmed ökat individens möjlighet att nå framgång och lyckas. Detta har oundvikligen lett till ökade krav på individuell frihet. Frihet betyder att människor inte längre enbart är beroende av sina kulturer för att göra egna val eller för att skydda sig själva. På grund av frihet har många människor avvikit från sina naturliga boplatser till avlägsna platser och nya kulturer för att följa sina egenintressen. På dessa avlägsna platser, långt borta från den egna kulturen och det egna samhället, är mänskliga rättigheter deras enda skydd.

För det andra har kapitalismen gjort det möjligt för den västerländska kulturen att exporteras till andra platser i världen och att bli presenterad som bättre än värdkulturen. Internet, tv, tidningar, konsumtionsvaror, västerländsk utbildning och många andra post-industriella produkter har påverkat kulturer när och fjärran och därmed översvämmat den icke västerländska världen med västerländsk kultur.

Motsatsvis har folkomflyttningar på grund av krig i icke-västerländska länder eller på grund av bättre arbets- eller levnadsmöjligheter samt äktenskap mellan olika etniska grupper, fört

¹⁴ Richard. A Wilson.” Human Rights, Culture and Context: An Introduction.” I Richard A. Wilsons “Human rights, Culture and Contexts” (1997), sidan 4.

icke västerländska kulturer till de västerländska ländernas tröskel. Så, där globaliseringen har möjliggjort export av industrialiserade kulturer till icke-industrialiserade samhällen, har arbets- och andra former av migrationer, fört icke västerländsk kultur till de industrialiserade samhällena. Tyvärr har denna situation ofta provocerat fram diskriminerande reaktioner i många länder. Kulturell integration har lett till en vitalisering av stark nationalism och extrema chauvinistiska tendenser som ibland fått katastrofala konsekvenser.

Ur ett människorättsligt perspektiv lyfter begreppet kultur fram ett mycket grundläggande problem: å ena sidan skall alla individer tillförsäkras sina rättigheter och möjligheter utan åtskillnad. Å andra sidan har människor också rätt att vara olika. Under 1990-talet har problemet exemplifieras genom att minoriteter och ursprungsbefolkningar berättigats att bibehålla och främja sin kulturella särart och att bli synliggjorda i det offentliga livet. Återigen, för att använda exemplet Sverige, har inflödet av utländska medborgare från en rad olika länder inneburit en utmaning för myndigheter och samhälle att tillförsäkra dessa skydd för, inte bara sina individuella rättigheter och friheter i förhållande till svenska medborgare, utan också deras specifika kulturella rättigheter. Bland annat kan detta ske genom att staten ser till att varje inflyttat barn som går i svensk skola, får sin kulturella särart erkänd och reflekterad i den svenska läroplanen. När detta ignoreras innebär det ett brott mot minoriteters eller ursprungsbefolkningars rättigheter, särskilt i de länder där det existerar en komplicerad blandning av olika etniska grupper.

Detta är ingalunda enkla utmaningar. I sitt grundläggande sammanhang, kräver de detaljerade analyser av olika kulturbegrepp och mänskliga rättigheter samt det samspel som finns emellan dem. Målet borde vara att försöka bestämma status för individen i hans eller hennes kultur, de rättigheter som är kopplade till gruppen å ena sidan och de som är kopplade till individen å andra sidan. Med andra ord kan man argumentera för att den enskilde inte mister sin egenart bara genom att vara en urskiljbar medlem av en grupp.

Under luppen är också den moderna statens roll. Eftersom rättigheter i det moderna samhället förväntas skyddas och respekteras av staten och inte av kulturer och traditioner som tidigare var fallet, har statens roll och hur den fullgör sina åtaganden fått en avgörande betydelse. Skyldigheten att förverkliga rättigheterna är definitivt inte en enkel sak, särskilt inte när det handlar om rättigheter för människor som inte hör till samma samhällsliga gemenskap som de styrande. Det

är mycket enkelt för politiker att, när de befinner sig i regeringsställning, av ren bekvämlighet glömma bort andra kulturer än den egna.

Gruppen gentemot individen är ett begreppsmässigt svårt parförhållande. Även om rätten till kultur är en "andra generationens" rättighet, kan den också sägas vara en "tredje generationens" rättighet. Denna uppfattning befästs om den internationella rättighetskatalogen ställs i relation till minoriteters kulturella rättigheter. Artikel 27 i den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter (IKMPR) säger: **"I de stater där det finns etniska, religiösa eller språkliga minoriteter skall de som tillhör sådana minoriteter ej förvägras rätten att i gemenskap med andra medlemmar av sin grupp ha sitt eget kulturliv att bekänna sig till och utöva sin egen religion eller att använda sitt eget språk"**. Denna artikel ser på kultur i första hand som en grupp rättighet. Uttrycket "i gemenskap med andra medlemmar av sin grupp" pekar på slutsatsen att kultur, enligt konventionen, är en rättighet som inte kan utövas utanför gruppen.

Det huvudsakliga problemet med artikel 27 ovan är dess begränsade värde för dem som fått sina rättigheter enligt artikeln kränkta. Eftersom bestämmelsen skyddar individen som del av en grupp, är den inte särskilt användbar gentemot grupper. I praktiken lever dock inte alltid minoriteter i grupp. Det skulle kunna uppstå fall då två eller tre medlemmar ur en minoritetsgrupp i en svensk skola, till exempel, skulle vilja samtala på sitt eget språk men där skolan domineras av svenska barn. Detta skulle i så fall hamna inom det skyddade området och skolledningen måste i ett sådant fall inte bara tillåta användandet av minoritetsspråk, utan även uppmuntra det. Emellertid kan en medlem av en minoritetsgrupp få sina rättigheter kränkta genom att hennes kultur inte kan reflekteras i en huvudsakligen svensk skolklass och ändå kan hon inte stödja sig på minoritetsskyddet i artikel 27 eftersom hon inte kan visa att hon är **"i gemenskap med andra medlemmar av sin kultur"**. Därmed omfattas inte hennes rättigheter av bestämmelsen och skyddet för hennes rättigheter begränsas. Det fanns egentligen inte några skäl till att begränsa minoritetsskyddet på ett sätt som effektivt tvingar människor att leva i grupp. Även om det visserligen är viktigt att skydda gemensamma kulturella högtider, är kultur mer än så. Uppenbarligen grundar sig ordvalet i artikel 27 på en bristande förståelse för ett mycket okomplicerat begrepp.

Denna begränsning har förbättrats genom det skydd för kultur som finns i andra människorättsinstrument. Det främsta av dessa finns

i FN:s allmänna förklaring, vilkens artikel 27 utvidgar rätten till kultur till att omfatta alla oavsett om de är minoriteter eller inte. På liknande sätt ger artikel 15 i FN:s konvention om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter från 1966, individer samma skydd som i den allmänna förklaringen. Det enda hindret för en effektiv tillämpning är frånvaron av en individuell klagorättsmekanism kopplad till denna konvention på liknande sätt som till den medborgerliga och politiska konventionen. Även i konventionen om förbud för alla former av diskriminering av kvinnor (CEDAW) från 1979, liksom i konventionen om barnets rättigheter från 1989 och konventionen om avskaffande av all slags rasdiskriminering (CERD) finns bestämmelser om rätten till kultur.

Regionalt är den afrikanska stadgan om människans och folkens rättigheter (1981) det mest omsorgsfullt utarbetade instrumentet när det gäller kulturella rättigheter. Tack vare kulturens betydelse i det afrikanska samhället har stadgan gett omfattande utrymme åt kulturella rättigheter på ett sätt som inte liknar andra internationella människorättsinstrument. Redan i förordet till stadgan ges kulturen en särställning. Vad som är intressant är att detta görs utifrån den afrikanska uppfattningen av vad mänskliga rättigheter är och inte utifrån den västerländska. När de fördragsslutande parterna i förordets femte stycke beskriver sina historiska, kulturella värderingar, refereras stolt till **”...dygder från deras (*medlemsstaternas. red:s anm.*) historiska tradition och den afrikanska civilisationens värderingar...”**.

Detta understryks i artikel 17(3), 18(2) och 29(7). I alla dessa artiklar skiljer sig det afrikanska ställningstagandet avsevärt från de universella instrumenten. Målet är att använda den afrikanska stadgan för att bevara gamla regler och normer på samma gång som regionen anammar nya och moderna. Detta är en uppfattning som har vållat bekymmer eftersom den avsevärt skiljer sig från den västerländska. I västerländska regelverk ges kulturen mer rollen av att vara ett instrument för innovation än återupplivande eller förnyelse av det forna livet som är fallet i Afrika. Stadgan talar om behovet av ett kulturellt uppvaknande.

Det måste klargöras att kultur betyder mycket i Afrika inte bara på grund av att samhällena i regionen till sin natur är outvecklade. De flesta afrikaner tycker att ett folks identitet är viktigare än något annat. Om den afrikanska stadgan hade utelämnat bestämmelsen om rätten till kultur eller inte hade tryckt så hårt på rättigheten, hade stadgan förmodligen aldrig sett dagens ljus. Folket, inte bara politikerna, vill ha både mänskliga rättigheter och kultur. De vill inte kasta bort barnet

med badvattnet i moderniseringens namn. Mänskliga rättigheter är viktiga för det afrikanska folket, men så är kultur och utmaningen för människorättsaktivister i Afrika är att finna en balans mellan kultur och mänskliga rättigheter, snarare än att döma ut den ena på bekostnad av den andra. Detta är anledningen till att stadgan så försiktigt bereder marken genom att omfatta både den gamla och den samtida världen i ett och samma dokument.

Det är sant att det nu görs ansträngningar i Afrika för att mera beslutsamt hantera begreppet kultur. Ett förslag till tilläggsprotokoll till konventionen om kvinnors rättigheter har precis lagts fram som ska ta itu med kulturella sedvänjor och övertygelser som fortsätter att förfölja kvinnor och skadar deras värdighet som människor. En del av artiklarna i detta protokoll är långtgående. Det omfattar t. ex förslag om att förbjuda månggifte, ett viktigt inslag i den afrikanska familjen. Även om detta varken är rätt tid eller plats att diskutera dessa begrepp kan man notera att tilläggsprotokollets framgång kommer att bero på i vilken utsträckning folk vill gå med på att ge sitt stöd till åtgärderna. Grymma sedvänjor och traditioner bör inte få övervintra som kulturella rättigheter. De måste förändras så att människovärdet ges förtur. Men människor måste bli medvetna om varför denna förändring är nödvändig. De ska inte behöva överraskas av plötsliga förändringar oavsett hur väl uttänkta de är. Att överraska människor med förändringar är kontraproduktivt.

Definition av kultur

Eftersom de internationella människorättsinstrumenten inte ger en definition av vad som avses med kultur blir det nödvändigt att försöka ge detta besvärliga uttryck en betydelse. Raymond Williams¹⁵ har klagat på att kultur är ett av de två eller tre mest komplicerade engelska orden. Trots detta förklarar han att ordet härstammar från det latinska ordet "colere" som hänvisar till brukandet av jorden. Detta samband med mark och land är intressant. I västerländska industriländer är sambandet mellan kultur och jord eller land inte längre självklart eftersom de olika ländernas ekonomier inte längre är beroende av jorden för samhällenas överlevnad. Emellertid, trots sitt västerländska ursprung som ett latinskt ord och även sin ålder, förstås begreppet kultur i de icke-västerländska samhällena ofta som land. Detta är samhällena som är berövade teknologi i dess moderna västerländska betydelse. Samhällenas överlevnad är i grunden

¹⁵ Raymond Williams (1976) Keywords. London

beroende av jorden och, kanske mer specifikt, av naturen. Människors hela levnadssätt, i dessa länder, kretsar kring naturen. Om, till exempel, det inte skulle regna under en viss period, skulle det innebära omfattande svält bland befolkningen. I västerländska, tekniskt avancerade, länder spelar det ingen roll om det regnar eller inte. Industrialiseringen försäkras att liv inte påverkas av säsongsbetonade misslyckanden.

Dessa skillnader mellan den utvecklade världen och den under utveckling har naturligtvis påverkat hur ordet förstås i de två olika delarna av världen. Ofta har kultur i väst kommit att betyda något annat helt annat än i icke-västerländska länder. Enligt uppfattningen i väst har ordet kultur ett flertal betydelser. Stavenhagen¹⁶ har identifierat åtminstone tre möjliga definitioner av kultur. För det första identifieras kultur med **”det ackumulerade materiella arvet från människan, antingen som helhet eller som en del av särskilda grupper av människor, vilket innefattar men inte är begränsat till monument och artefakter”**. För det andra kan kultur förstås som en konstnärlig och vetenskaplig skapelse. För det tredje kan kultur anses vara den totala summan av de materiella och andliga handlingar och produkter från en viss social grupp vilket utmärker den från andra, liknande grupper. Den första och andra betydelsen avslöjar en alldeles särdeles västerländsk uppfattning/orientering. Ganska ofta, när människor i väst talar om kultur, menar de vetenskaplig utveckling, konstnärliga skapelser, monument som gamla kyrkbyggnader, gravstenar, antika föremål på museer, etc. Å andra sidan, i icke-västerländska samhällen som i Afrika, betyder kultur något helt annat. Det betyder **”mänskliga värderingar”** som utövades igår och som fortfarande är nödvändiga idag. Det är människornas möjlighet att förbruka och föra vidare tidigare generationers värderingar till de kommande som kallas för kultur. Mer än en gång hör man folk från länder i tredje världen säga **”Jag kan inte göra det där, eftersom det är emot min kultur.”** På liknande sätt skulle de kunna säga: **”Glöm inte bort din kultur bara för att du är bildad, den är mycket viktig.”**

Med andra ord, kultur är ett sätt att leva eller hur samhället skulle vilja föra en livsstil, inte bara hur den äldre generationen levde och utövade sina traditioner. Det betyder också möjligheten att utöva gamla traditioner idag även om samtidigt nya traditioner lärs ut och erhålls. Stavenhagens sista definition, den enda som huvudsakligen kan associeras till antropologin, är den enda som kommer nära det icke-västerländska begreppet.

¹⁶ Se Asbjörn Eide, ovan, sidan 232.

I många afrikanska länder betyder kultur den sammanlagda summan av människors liv, det vill säga deras traditionella övertygelser och handlingar, uppförandenormer, etc. Med andra ord, afrikanska äktenskapslagar är skapade av kulturen och så är även det afrikanska familjebegreppet och individens roll i familjen. Kulturen bestämmer hur barnen fostras och den bestämmer den viktiga roll som barn och vuxna spelar i relation till varandra. De värderingar som styr förhållanden mellan individer samt de sanktioner som följer om man bryter mot värderingarna definieras av kulturen. På liknande sätt har den afrikanska uppfattningen av begreppet egendom sin grund i kulturen. Hävdvunnen mark, till exempel, ägs, används och traderas enligt den kultur som dominerar i samhället. Sålunda har det afrikanska kulturbegreppet en betydlig vidare betydelse än det västerländska.

Icke desto mindre, trots upprepade referenser till afrikanska värderingar, är Afrika förmodligen den region som bäst illustrerar existensen av kulturell olikhet. Det afrikanska samhället är inte på något sätt homogent, vilket innebär att alla referenser till den afrikanska kulturen är en grov förenkling av ett svårt begrepp. Varje grupp har sitt eget sätt att leva sina liv. Relationer mellan individer definieras och skapas genom de dominerande kulturerna och traditionerna i varje samhälle. Till exempel kan den främsta inkomstkällan i ett samhälle vara djurhållning medan detta överhuvudtaget inte är känt i ett annat. En del människor är kanske bra på att fläta korgar medan andra är kända för att vara goda dansare.

Det viktiga här är att i icke-västerländska, icke-industrialiserade länder, lever kulturen. Politiker i många afrikanska länder uppmanar fortfarande sitt folk att vara medvetna om sitt kulturella arv och inte förlora det, även om de själva inte utövar det. Det sägs att en nation utan en kultur är en död nation. Med andra ord ser människor sin identitet i kulturen och därmed i sina egna liv. Ofta anklagas västerländska stater för att ha förstört sin kultur och för att försöka förstöra andra människors kulturer. I synnerhet har introduktionen av frestande västerländska produkter och begrepp ansetts bära ansvaret för förfallet av de flesta icke-västerländska kulturer. Med andra ord, med västerländsk kontakt har många av de värderingar som i icke-västerländska kulturer hållits kära i århundraden, plötsligt försvunnit och banat väg för västerländska värderingar vilket underminerar strukturen och själva existensen av dessa samhällen.

Individens rättigheter

Mänskliga rättigheter är individuella rättigheter som varje enskild människa har rätt att hävda gentemot staten. De fungerar som den sköld en krigare använder sig av för att försvara sig själv gentemot fienden. I det här fallet skyddar man sig mot ingrepp från det statliga maskineriet i synnerhet och mot andra individer i samhället i allmänhet. Eftersom det sägs att mänskliga rättigheter härstammar från det faktum att vi är människor, vilket är källan till universaliteten, kan man också hävda att kulturer, grupper eller samhällen, är den huvudsakliga källan till mänskliga rättigheter. Enligt den senare förståelsen, så är det kulturen som skapar de mänskliga rättigheterna. Detta kallas för kulturel relativism.

Om rättigheterna härstammar från naturen eller samhället är emellertid oväsentligt i det här sammanhanget. Det som är betydelsefullt här är det förhållande som existerar mellan dessa rättigheter och individer i ett visst samhälle. Generellt sett är individer berättigade ett antal kulturella rättigheter. Dessa är för det mesta definierade i den egna kulturen. En del av rättigheterna som individerna har rätt till omfattar rätten att använda sitt språk. Språk talas inte av grupper som sådana utan av individer. En del samhällssystem förbjuder användandet av lokala språk av politiska eller själviska skäl. Under kolonialtiden försökte kolonialmakterna ta död på lokala seder på olika sätt, bland annat genom att förbjuda skolbarn att tala sitt lokala språk när de befann sig i skolan. Också idag förbjuder en del författningar användandet av minoritetsspråk i den offentliga korrespondensen med förklaringen att det är för att skydda de nationella intressena. I verkligheten dödar de identiteten på de personer som de säger sig vilja skydda. Människan har rätt att använda sitt språk, som en del av sin rätt att utöva sin kultur.

För det andra har individer rätt att fritt organisera sig och att delta i samhällsliga system och mekanismer. I varje samhälle och i varje lokal gruppering, finns olika sätt att fatta beslut. Individer spelar olika roller under sådana beslutsprocesser. Det finns exempel på utdragna beslutsprocesser som tagit lång tid enbart för att man ville försäkra sig om att alla som har rätt att delta i beslutet också får göra det. I stamsamhällen behövs bara bevis på att man tillhör stammen, klanen eller familjen, för att man ska ha rätt att utöva sin rätt att delta i gemensamma beslut.

I Kenya uppstod ett intressant fall rörande en klans rätt att begrava en framstående medlem av samhället. Hans fru ville att gravsättningen skulle äga rum i Nairobi eftersom hon fruktade att de

äldste i den bortgångnes familj skulle trakassera henne om mannen begravdes i hembyn. När tvisten inte kunde lösas i vänskaplig anda tog änkan saken till domstol och skaffade sig ett förbud mot begravning på den utsatta dagen tills domstolen hade fått ärendet redogjort för sig. Detta försenade begravningen. Till slut dömde domstolen till änkans förmån, men fallet bevisar att kulturella rättigheter existerar för såväl individer som för grupper.

En ålderstigen person har en rättighet, i länder som styrs av sedvana, att bli försörjd av sina barn. Traditionella samhällen överlämnar inte de personliga förpliktelserna till staten. Familjen har en skyldighet att försörja en gammal familjemedlem som, på grund av ålder, inte kan försörja sig själv. I det moderna samhället, är detta vad som avses med rätten till sociala förmåner. På liknande sätt har ett barn i ett traditionellt samhälle rätt att bli uppfostrad av sina föräldrar, en term som definieras mycket brett. I den afrikanska rättsfilosofin sägs att ”inget barn är utan föräldrar”. Varje vuxen medlem av samhället har ett gemensamt ansvar för barnets individuella välfärd.

I kulturbundna samhällen är namn mycket viktiga. Bortsett från just identifieringen av den individ som bär namnet, har namnet också en andlig koppling. Det är därför rätten till ett namn är en så viktig mänsklig rättighet. Inom de flesta sedvänjor är det förbjudet, ”olagligt” att barnet är namnlöst. I vissa samhällen följer namngivandet särskilda ceremonier där man tackar Gud för att ha skänkt människorna barnet. De flesta namn, i kulturbundna samhällen som Afrika, har en betydelse. Med andra ord, rätten till ett namn är en grundläggande individuell mänsklig rättighet.

Rätten till utbildning är en annan viktigt mänsklig rättighet som garanteras i traditionella samhällen. Informell utbildning är rutin i de flesta av dessa samhällen. Huvudsyftet bakom traditionell utbildning är att försäkra utvecklingen av människans personlighet vilket samstämmer med syftet med formell utbildning. Nära besläktad med denna rättighet är rätten till sjukvård. Traditionella samhällen lägger särskild tyngd vid rätten till hälsa för alla medlemmar i samhället. Relativt ofta delar samhällets äldste med sig av sin kunskap och sina hemligheter i traditionell läkekonst och hur den utövas. Det är inte som i västerländska samhällen där stora summor pengar läggs ned på patent för mediciner vilket innebär att medicinerna ofta blir alldeles för dyra för dem som är i behov av dem. I Sydafrika, till exempel, har västerländska multinationella läkemedelsföretag satt ett så högt försäljningspris på medicin som förlänger livet på aids/HIV-sjuka att

medicinen blivit otillgänglig för många av de drabbade, vilket i sin tur lett till att flera hundra människor dött.

Slutligen har en individ rätt till att nyttja hävdvunnen mark. Även om land i de traditionella samhällena sägs tillhöra någon traditionell institution, som familjen eller hövdingen, har rätten att använda marken alltid vilat hos den individ som har en bit land i sin besittning.

Sammanfattning

Kulturer är olika, de skiljer sig åt från ett samhälle till ett annat. Varje samhälle har emellertid en egen kultur, även om samhällena i de utvecklade länderna inte understryker kulturens nödvändigheten i människornas vardag. Kultur, som en rättighet, är av två olika slag: individens och gruppens. Gruppen kan ha rätt till kultur och den kan utkräva denna rättighet i relation till individen, samhället eller staten. Detta är rättigheter som är kollektivt utkrävbara. För det andra har individer som sådana rätt till kultur. En individ kan försvara sin rättighet oberoende av den grupp som han eller hon tillhör. Även om gruppens rättigheter överskuggar den enskildes, har den senare behållit sin individualitet i relation till några av de rättigheter som bara kan utövas och åtnjutas av individen.

Språkliga rättigheter

De bortglömda mänskliga rättigheterna

Tove Skutnabb Kangas.

De flesta som känner till mänskliga rättigheter har aldrig hört talas om ”språkliga mänskliga rättigheter”. Detta koncept är förhållandevis nytt, men vad betyder det?

Språkrättigheter är ett ämne som diskuterats länge, särskilt sedan första världskriget, då fredsavtalen gav vissa språkrättigheter åt minoriteter. Minoriteters rättigheter och språkrättigheter hörde starkt ihop på Nationernas Förbunds tid vilket var vad politiker och minoritetsrörelser eftersträvade. Att ge skydd för språkrättigheter i

konventioner och grundlagar sågs som en uppgift för jurister, snarare än för språkvetare.

Med mänskliga rättigheter avses rättigheter som tillkommer varje individ enbart på grund av att han eller hon är människa. I teorin är det fråga om rättigheter så grundläggande att ingen stat (eller person) har rätt att kränka dem. Detta är givetvis långt ifrån förverkligat. Inte ens existerande deklarationer, konventioner osv. omfattar alla rättigheter. Efter andra världskriget utvecklades, inom ramen för FN:s verksamhet, ett skydd för de mänskliga rättigheterna. I början var de flesta av de rättigheter som avsågs individuella rättigheter. De rättigheter som under arbetet inom Nationernas Förbund hade inkluderat språkrättigheter, d.v.s. minoritetsrättigheterna (vilka per definition är kollektiva) utvecklades däremot inte nämnvärt. Ett argument för detta var att **”om varje individ har rättigheter så är alla skyddade”**; därmed behövs inte några kollektiva rättigheter. Minoriteter sågs som **”europeiska problem”**, bl a av amerikanska delegater till de FN-organ som skrev förslag till olika mr-dokument. Numera inkluderas dock allt fler kollektiva rättigheter bland de rättigheter som ges skydd.

Det är bara helt nyligen som språkrättigheter och mänskliga rättigheter förts samman som *språkliga mänskliga rättigheter*. Vissa språkrättigheter är så fundamentala att varje människa behöver dem för att hennes grundläggande fysiska och psykiska behov ska kunna uppfyllas och för att hon ska kunna leva ett värdigt liv. Många av dessa rättigheter kan uppfyllas enbart om den grupp till vilken individen i fråga hör ges kollektiva rättigheter. Dessa nödvändiga individuella och kollektiva rättigheter är *språkliga mänskliga rättigheter*.

Varför är språk viktigt?

Språk är en nyckelfaktor som, tillsammans med klass, kön och etnisk tillhörighet, bestämmer olika gruppers plats i samhällshierarkin och skapar och upprätthåller maktstrukturer. Språk nyttjas alltmer, i stället för (eller tillsammans med) andra kontrollmetoder, för att genomföra, bevara och rättfärdiga en orättvis fördelning av såväl makt som materiella resurser mellan två grupper; ett A-lag med världens elit och ett B-lag med de nedtryckta. De-som-har och de-som-inte-har är grupper vilka delvis har skapats genom vårt sätt att använda språket.

De-som-har och de-som-inte-har är också grupper som delvis utformats med utgångspunkt i deras respektive bakgrund och kultur (det kulturella kapitalet) och på grundval av vilka språk de behärskar (det språkliga kapitalet). Dessa nya ismer, kulturellt och etniskt

grundad rasism = etnicism, respektive språkligt grundad rasism = lingvism, är på väg att ersätta den traditionella, biologiskt grundade rasismen. Rasism, etnicism och lingvism har beskrivits som: **”ideologier, strukturer och förfaranden vilka används för att genomföra och rättfärdiga en orättvis fördelning av makt och (materiella och immateriella) tillgångar mellan grupper.”**

Lingvismen är ett betydligt mer sofistikerat sätt att förhindra bruket av ett visst språk än vad det brutala, synliga folkmordet är. *För det första:* ursprungsfolk och minoriteter är, strukturellt och genom att majoriteten koloniserat deras medvetande så att de börjat tro på enspåkighetens fördelar, förhindrade att utveckla sina egna språk som en fundamental del av deras identitet och som ett sätt att bevara och utveckla den egna gruppen och dess självständighet. *För det andra:* vissa folkgrupper nekas självständighet med förklaringen att de saknar en av de förutsättningar som krävs för att betraktas som en egen nation, nämligen ett eget språk. De anses endast tala en dialekt, eller också bedöms deras teckenspråk endast vara ikoniska och inte riktiga språk. *För det tredje:* Vissa grupper görs osynliga och handikappade genom sättet på vilket de benämns. (Döva utgör exempelvis inte någon språklig minoritet såsom begreppet tolkats i den Europeiska konventionen för regionala språk och minoritetsspråk; de ses enbart som en handikappad grupp) *För det fjärde:* människor fås att tro att detta, liksom den ojämna fördelningen av makt och resurser, är rätt, genom att deras medvetande koloniserar av A-laget/eliten, vars idéer sprids via elitens eget språk. De flesta argument vilka undantar döva från den service som de har rätt till bygger på detta.

Jämfört med geografisk kolonisering, fysiskt våld och biologisk rasism, är detta ett mer sofistikerat och lömskt medel för att öka världens klyftor och för att göra ”de som inte har” till ”de som aldrig kommer att få”. Dessutom döljer det elitens allt snabbare förstörelse av vår planet.

Åtskilliga experter förutspår att minst hälften av världens 7000 talade språk kommer att dödas (många väljer att säga ”dö”) inom våra barns livstid, och pessimistiska, men realistiska, uppskattningar ger vid handen att 90 % av de talade språken kan komma att vara allvarligt hotade eller döda om 100 år. Ingen har ens försökt att bedöma hur många teckenspråk som kommer att försvinna. Hotet mot den språkliga mångfalden är med andra ord större än hotet mot den biologiska mångfalden.

I utbildningssammanhang är det nödvändigt att ta hänsyn till språkrättigheter för att bevara språken och för att motverka språkligt

och kulturellt folkmord, oavsett om utbildningen i fråga äger rum i skolor (formell undervisning) eller i hem och lokalsamhällen (informell utbildning), och oavsett om undervisningen inkluderar läs- och skrivinläring eller inte.

Överföringen av ett språk från föräldrar till barn är den viktigaste faktorn för bevarandet av de talade språken. Detsamma gäller för bevarandet av teckenspråk. Barn måste ges möjlighet att till fullo lära sig den äldre generationens sätt att uttrycka sig¹⁷, så att de blir (minst) lika bra som sina föräldrar. Språkinläring, i denna bemärkelse, måste fortgå åtminstone tills dess att barnen blivit unga vuxna - på vissa områden livet ut. Allteftersom fler och fler barn får tillgång till formell undervisning kommer en större del av språkinläringen att äga rum i skolan i stället för i lokalsamhället, vilket tidigare var det vanliga. Detta gäller i större utsträckning för döva barn än för hörande. Om inte barn ges rätt att använda och lära sig sitt eget språk i skolan, då kommer inte språket att överleva, eftersom barn som utbildas i ett annat språk än det egna knappast kommer att föra vidare det egna språket till barn och barnbarn.

”Moderniseringen” har påskyndat förintelsen av språk som utanför den formella utbildningen har överlevt i århundraden eller årtusenden. En viktig orsak till detta är just det språkliga folkmord som äger rum genom att formell utbildning bedrivs i och på ett främmande, dominerande språk.

Vilka språkrättigheter i utbildningen skyddas?

Internationella och europeiska bindande konventioner och stadgar ger ett mycket begränsat stöd för rätten till språk i utbildning och språket ges sämre ställning än andra centrala rättigheter. Språkfrågor utelämnas ofta i avsnitt som berör undervisning och artiklar som behandlar undervisning, särskilt de om rätten till undervisning på modersmål, är vagt utformade och innehåller fler undantag än andra artiklar.

I flera av de människorättsinstrument som utformats sedan 1945 beskrivs ”språk” i inledningar och allmänna klausuler som en av de egenskaper på vars grund ingen individ får diskrimineras. Andra egenskaper är ras, hudfärg, kön, religion, politisk eller annan åskådning, nationell eller social härkomst, egendom, börd eller ställning i övrigt. Senare instrument har lagt till handikapp, ekonomisk

¹⁷ Formuleringen ”sätt att uttrycka sig” har valts (i stället för ”språk”) för att understryka att vad som avses är det som föräldrarna säger/tecknar, oavsett om det räknas som ett språk, en dialekt eller något annat – det behöver inte vara fråga om det vanliga eller officiella språket i området.

ställning eller annat socialt förhållande, etnisk härkomst, övertygelse, nationalitet, ålder och civilstånd.

De första fyra (i FN-stadgans artikel 13) är ”ras, kön, språk och religion”. Detta visar att språket har setts som en av de viktigaste egenskaperna hos en människa när det gäller mänskliga rättigheter.

Om vi går vidare från de diffusa icke-bindande fraserna i mr-instrumentens inledningar till de bindande reglerna, och särskilt de som berör undervisning, ser vi något märkligt. Uppfattningen förändras. De flesta andra egenskaper (ras, kön, religion etc.) finns kvar och förbinds med positiva rättigheter, dvs. de artiklar som reglerar dessa rättigheter anger skyldigheter och formuleras som krav. Staten åläggs plikter och avtvingas ett aktivt handlande för att säkerställa de angivna rättigheterna. Det ges knappast några möjligheter för staten att välja en lägre nivå av uppfyllelse.

Språket försvinner

I de bindande regler som rör utbildning, kan ofta ett av två förhållanden observeras. För det första är det inte ovanligt att språk helt förbigås. Ett exempel är FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna (1948) vari språk inte nämns överhuvudtaget. Internationella konventionen för ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (1966) nämner språk jämsides med ras, hudfärg, religion osv. i allmänna ordalag, men tar enbart upp ”rasgrupper, etniska grupper eller religiösa grupper” i den artikel (13) som behandlar utbildning. Någon hänvisning till språk eller språkgrupp görs däremot inte: **”...utbildningen skall göra det möjligt för envar att göra en nyttig insats i ett fritt samhälle, främja förståelsen, fördragsamheten och vänskapen mellan alla nationer och mellan alla rasgrupper, etniska grupper eller religiösa grupper...”**

Europeiska konventionen för de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna (1950) säger lika lite om språk i utbildningssammanhang, detsamma gäller minoriteters rättigheter i övrigt.¹⁸

Ett flertal nya deklARATIONER och konventioner till skydd för minoriteter och minoritetsspråk antogs under 90-talet. Även i dessa nya instrument sker besynnerliga saker med de artiklar som berör språkrättigheter i undervisningen.

I de fall där språk verkligen tas med är artiklarna som berör dessa rättigheter, i motsats till de skarpa formuleringar och krav som ställs i samband med andra egenskaper, så vaga och otillräckliga att de, i stort

¹⁸ Thornberry 1997, 348-349

sett, blir meningslösa. De flesta av de övriga mänskliga egenskaperna ges korrekt behandling. Det ställs tydliga krav på att stater vidtar konkreta åtgärder för att säkerställa dessa rättigheter och det ges få möjligheter till undantag och till en lägre grad av uppfyllelse. Många egenskaper skyddas genom separata konventioner (t.ex. konventioner mot rasism och könsdiskriminering eller till skydd för religionsfrihet). Detta gäller dock inte språket, vilket ska exemplifieras i det följande.

FN:s deklARATION om rättigheter för personer som tillhör nationella, etniska, religiösa och språkliga minoriteter

I FN:s deklARATION om rättigheter för personer som tillhör nationella, etniska, religiösa och språkliga minoriteter, antagen av generalförsamlingen i december 1992, innehåller de flesta artiklar den tvingande formuleringen ”ska” och det ges liten möjlighet till inskränkningar.

Undantaget är språkrättigheter i undervisning. Jämför exempelvis de ovillkorliga och starka uttrycken i artikel 1, om identitet, med artikel 4 om undervisning. 1.1: **”Staterna *skall* skydda minoriteter och deras nationella, etniska, kulturella, religiösa och språkliga identiteter inom sina respektive territorier och *skall* uppmuntra sådana förutsättningar som främjar denna identitet. Staterna *skall* vidta lämpliga lagstiftnings- och andra åtgärder för att uppnå dessa mål.”**. 4:3 **”Staterna *bör* vidta *lämpliga åtgärder* så att, i möjligaste mån, personer som tillhör minoriteter har en tillfredsställande möjlighet att lära sig sitt modersmål eller få undervisning i sitt modersmål.** (författarens kursivering)

Man kan fråga sig vad som avses med ”lämpliga åtgärder” och ”tillfredsställande möjligheter” och vem som avgör vad som är ”i möjligaste mån”. Och ”undervisning i sitt modersmål”¹⁹ - är det undervisning som genomförs på modersmålet eller undervisning i modersmålet som särskilt ämne?

Europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk

Ett liknande mönster med vaga uttryck, inskränkningar och alternativa valmöjligheter finns i Europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk (1992). Stadgan trädde i kraft 1 mars 1998 efter att den ratificerats av sju stater: Finland, Kroatien, Liechtenstein, Nederländerna, Norge, Schweiz och Ungern²⁰.

Varje stat väljer själv vilka artiklar och underartiklar av stadgan som man önskar tillämpa (dock minst 35). Även här kan man se att

¹⁹ Originaltext: ”instruction in their mother tongue”

²⁰ För information om ytterligare underskrifter och ratifikationer, se www.coe.fr/eng/legaltxt/148e.htm.

den artikel (nr 8) som berör undervisning möjliggör en rad avvikelser genom uttryck som ”ifrågavarande”, i förekommande fall”, ”vederbörliga”, ”elever som så önskar och vars antal bedöms vara tillräckligt”, ”om antalet användare av ett landsdels- eller minoritetsspråk motiverar det” liksom ett antal alternativa val genom uttryck såsom ”att tillåta, uppmuntra *eller* tillhandahålla undervisning på *eller* i ifrågavarande landsdels- eller minoritetsspråk på alla vederbörliga utbildningsnivåer.” (förf. kurs.)

Det är givetvis svårt att skriva tvingande formuleringar och samtidigt ta hänsyn till lokala förhållanden. Det är dock uppenbart att man genom denna flexibilitet tillåter motsträviga stater att endast minimalt uppfylla de krav som ställs och försvara detta med hänvisning till att ett visst krav inte var ”genomförbart” eller ”lämpligt”, eller att antalet berörda var för lågt. En stat kan också förklara att man ”tillåtit” en minoritet att själv genomföra modersmålsundervisning, på egen bekostnad.

Konventionen om skydd för nationella minoriteter

Europarådets ramkonvention antogs av ministerrådet 10 november 1997 och trädde i kraft 1 februari 1998. Även här kan vi se att den artikel som rör undervisningsspråk är utförligt formulerad på ett sådant sätt att minoriteter är helt utlämnade till statens godtycke. ”I områden som traditionellt eller i *betydande* antal bebos av personer som tillhör nationella minoriteter skall parterna, om det finns ett tillräckligt behov, sträva efter att så långt möjligt och inom ramen för sina utbildningssystem tillförsäkra att personer som tillhör dessa minoriteter har *tillfredsställande* möjligheter till undervisning i minoritetsspråket *eller* till undervisning på detta språk. (förf. kurs.)

Ramkonventionen har kritiserats såväl av politiker som av internationella jurister vilka vanligtvis är mycket försiktiga att avge kommentarer.²¹

Utkast till allmän deklARATION om språkrättigheter

Ett ännu senare försök att främja språkrättigheter är utkastet till en allmän deklARATION om språkrättigheter, accepterad i Barcelona i juni 1996 och överlämnad till Unesco. Även denna har sina tillkortakommanden, även om den för flera av de grupper som gynnas

²¹ t.ex Patrick Thornberry, professor i juridik vid Keele University. Hans allmänna omdöme över dessa regler, efter att försiktigt ha kommenterat detaljerna, är: ”Ifall några av dessa [regler i konventionen] skulle hota någon stats sköra känslighet görs det tydligt i den förklarande rapporten att de inte avkrävs några ”avtal”... Trots de förmodat goda föresatserna utgör föreskriften ett lågvattenmärke bland minoritetsskydd. Formuleringen har inte mer substans än att det precis räcker till att undvika fullständig tomhet. Thornberry, 1997, sid 356-357.

(språksamhällen och, i viss mån, språkgrupper) innebär ett stort steg framåt jämfört med de ovan beskrivna instrumenten.

Fortfarande krävs dock i dess utbildningsavsnitt att alla grupper utom de som utgör språksamhällen (vilket, i princip, är detsamma som nationella, geografiskt avgränsade minoriteter) ska assimileras in i samhället. För andra grupper ställs enbart ett krav att det ska finnas undervisning på det regionala språket, dvs. inte på det egna språket. Två- och flerspråkiga landsdelar nämns inte i deklARATIONEN. Varje landsdel tycks endast ha *ett* språk som är specifikt för området, dvs. man ser alla landsdelar som enspråkiga. Detta innebär att de som talar ett annat språk inte har rätt till undervisning på det egna språket. Dessutom ger deklARATIONEN en rätt för medlemmar i språksamhällen till bästa möjliga färdighet i ett främmande språk, medan den rättighet som tillerkänns *varje* individ endast innefattar färdigheten att tala och skriva det *egna* språket. Detta är tydligt om man jämför formuleringen i slutet av artikel 26 om språksamhällen med artikel 29 som beskriver varje persons (negativa) rättigheter.²² Dessutom är artikel 29.2 formulerad så att den antyder att varje persons eget språk endast kan läras in ifall det är ett användbart verktyg vid kommunikation med andra språksamhällen. Detta betyder att man i princip kan bortse från språket om det inte är känt hos en grupp definierad som ett språksamhälle eller om det kan användas som ett lingua franca mellan personer från grupper av vilka några kan definieras som språksamhällen. I det fall det endast är känt, och/eller används, av språkgrupper eller av individer som representerar ”alla”, då kan det uteslutas från varje regel i artikel 26. 81% av världens språk är nationella (Harmon, 1996). Det är till exempel troligt att minst 99% av alla teckenspråk är nationella, att de enbart används i ett enda land, vilket kan utesluta dem alla. Således är det troligt att bristen på rättigheter på undervisningens område kommer att tvinga alla som inte anses tillhöra språksamhällen till assimilering. Denna tolkning av indirekt assimilering genom undervisning förstärks om man ser till andra artiklar i utkastet.

DeklARATIONEN ger språksamhällen omfattande rättigheter men endast ett fåtal till ”envar”. Detta gör deklARATIONEN sårbar på många sätt. Många stater menar att de saknar språkliga minoriteter och

²² Artikel 26: ”Varje språksamhälle har rätt till en utbildning som gör det möjligt för dess medlemmar att lära sig det egna språket flytande, vilket inbegriper förmågan att använda språket i alla vanligt förekommande situationer. Dessutom skall den som så önskar ha möjlighet att lära sig så mycket som möjligt av ytterligare ett språk.” Artikel 29:1 ”Envar har rätt till en utbildning i det språk som används i den landsdel där han/hon lever.” Artikel 29:2: ”Denna rättighet utesluter inte rätten att få lära sig att tala och skriva andra språk vilka kan vara av nytta för honom/henne som ett verktyg för kommunikation med andra språksamhällen”.

glömmer då ofta bort de döva, eller vill inte ge dessa grupper några rättigheter. Självbestämmande är inte någon ovillkorlig rättighet i internationell rätt, varken intern (någon form av självstyre) eller extern (självständighet). Språksamhällen blir därför helt beroende av huruvida deras existens accepteras av stater, eftersom det saknas andra, tydliga bärare av de skyldigheter som deklarationen anger. Många stater vill inte helt acceptera dessa grupper, vilket gör de individuella rättigheterna i deklarationen enormt viktiga. Dessa individuella rättigheter är emellertid de svagaste i deklarationen. Dessutom förefaller utkastet på många sätt helt orealistiskt. Få, om några, stater skulle acceptera det i dess nuvarande form.

Slutsatsen är att rätten att få undervisning på sitt modersmål ännu inte är en mänsklig rättighet. Fortfarande finns många fundamentala felaktigheter i det språk som används för att beskriva de mänskliga rättigheterna, särskilt när det handlar om undervisning. I många stater, inte minst i Europa och dess nyaste stater, pågår ett förnekande av språkliga mänskliga rättigheter, språkligt och kulturellt folkmord och påtvingad assimilering genom undervisning. De som använder teckenspråk, särskilt de döva, är de som drabbas hårdast.

Positiv utveckling skönjs

Nytolkningen av artikel 27 i den internationella konventionen för medborgerliga och politiska rättigheter kan ge uttryck för en försiktig optimism om en positiv utveckling på området. Artikel 27 är den mest långtgående av de bestämmelser i internationell rätt som reglerar språkrättigheter: **”I stater där det bor etniska, religiösa eller språkliga minoriteter skall medlemmar av dessa minoriteter inte förnekas rätten att, tillsammans med andra medlemmar av samma grupp, ta del av sin kultur, utöva sin religion och bruka sitt eget språk.”**

Hitills har denna artikel tolkats så att

- den inte gäller invandrare (då de ej omfattas av begreppet minoritet)
- den endast gäller medlemmar av grupper vars minoritetsstatus erkänts av staten
- den givit ett begränsat skydd mot diskriminering men inte tillförsäkrat några rättigheter att bevara eller att ens använda det egna språket
- den inte ger staten några skyldigheter

Den 6 april 1994 antog FN:s kommitté för mänskliga rättigheter en kommentar (General Comment) vilken ger artikel 27 en bättre tolkning än tidigare. Kommittén anser att artikeln:

- skyddar samtliga individer inom statens territorium eller under dess jurisdiktion (inklusive invandrare och flyktingar) oavsett om de hör till någon av de minoriteter som nämns i artikeln eller inte;
- inte ger stater rätt att avgöra vilka grupper som är minoriteter i artikelns mening utan att detta ska bestämmas av objektiva kriterier;
- fastställer att det föreligger en ”rättighet”;
- ger staten en skyldighet att vidta vissa åtgärder

Haag-rekommendationerna

Det andra tecknet på positiv utveckling berör framför allt undervisning.²³ OSSE:s högkommissarie för nationella minoriteter (Max van der Stoep) publicerade i oktober 1996 riktlinjer för nationella minoriteters rättigheter på utbildningsområdet. Dessa riktlinjer utarbetades av en grupp experter på mänskliga rättigheter och utbildning, och ger god vägledning till hur man ska tolka gällande normer. Trots att den term som används är ”nationell minoritet” omfattar riktlinjerna även andra grupper, exempelvis invandrarminoriteter, och man måste INTE vara medborgare för att skyddas av riktlinjerna (båda dessa tolkningar följer av FN:s människorättskommittés kommentar till artikel 27).

I avsnittet ”De internationella instrumentens anda”, beskrivs tvåspråkighet som en rättighet och ett ansvar för personer som tillhör nationella minoriteter (art. 1). Det påpekas att stater inte får tolka sina förpliktelser restriktivt (art. 2). I avsnittet ”Utbildning för minoriteter på grund- och gymnasieskolenivå” rekommenderas undervisning på modersmål på alla stadier, med tvåspråkiga lärare i majoritetsspråket (art. 11-13). Lärarnas utbildning sägs vara statens ansvar (art. 14) I en förklaring till konventionen²⁴ sägs att **”ett system där all undervisning sker på statsspråket, och alla barn från minoritetsgrupper går i klasser med barn ur majoriteten, inte är i linje med internationella normer.”**²⁵

²³ Ytterligare en positiv utveckling på området som författaren påpekat, men som av utrymmesskal inte kan tas med här är Den första offentliga utfrågningen om brott mot Folkens stadga för kommunikation –språk och mänskliga rättigheter. Den som vill läsa mer om stadgan kan gå till www.waag.org/pcc

²⁴ Explanatory note, p 5.

²⁵ Referenser, bl. a: Kontra, Miklós, Phillipson, Robert, Skutnabb-Kangas, Tove & Várady, Tibor (eds.) (1999). *Language: a Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest: Central European University Press. Phillipson, Robert & Skutnabb-Kangas, Tove (1994). English - Panacea or Pandemic? I Ammon, Ulrich, Mattheier, Klaus J. & Nelde, Peter (eds) (1994), *Sociolinguistica 8. English only? in Europa/ in Europe/ en Europe*, 73-87. Phillipson, Robert & Skutnabb-Kangas, Tove (1995). Linguistic rights and wrongs. *Applied Linguistics* 16:4, 48,504. Phillipson, Robert & Skutnabb-Kangas, Tove (1996). English Only Worldwide, or Language Ecology. *TESOL Quarterly*. Ricento, Thomas & Hornberger, Nancy (eds). *Special-Topic Issue: Language Planning and Policy*, 429-452. Skutnabb-Kangas, Tove (1996a). The colonial legacy in educational language planning in Scandinavia - from migrant labour to a national ethnic minority? I *International Journal of the Sociology of Language, Vol. 118*. Special Issue, Language.

R eligiös identitet och olikhet

En utmaning för majoritetssamhället

Göran Gunner, teologie doktor i religionshistoria, Teologiska Högskolan, Stockholm. Texten är en bearbetning av Demokratiutredningens skrift nr 14, SOU 1999:9, ”Att slakta ett får i Guds namn”.

Demokratins och samvetets röst

I religionernas värld påbjuder etiska och religiösa villkor hur en from efterföljare skall kunna leva det dagliga livet utan att hamna i konflikt med religionens föreskrifter och samvetets röst. I en enhetskultur byggd på religiösa grundpremiser är detta aldrig något dilemma. Religionen har genom åren färgat samhällets lagar och normer liksom individens moraliska och etiska bedömningsgrunder. Majoritetsreligionen och samhället lever i en form av ömsesidighet där religiösa påbud och den livsstil som styr den religiösa individens handlingsmönster upplevs tillhöra det normala och självklara.

I det demokratiska svenska samhället är inte längre stat och religion en enhet och enhetskulturen är på många håll en svunnen epok. Ett samhälle som sett sig som en förkämpe för demokrati och mänskliga rättigheter har genom den pågående omvandlingen till ett mångkulturellt och mångreligiöst samhälle²⁶ kommit att utmanas av trosbekännare från olika religioner och vitt skilda kulturella mönster. Demokratirådets rapport 1998 anger medborgarskapets kärna vara byggd på idén om människors lika värde.²⁷ Vilka är de krav en medborgare med lika värde kan ställa på samhället och vilka är de krav samhället kan ställa på sina medborgare? Individens personliga frihet ska skyddas genom likhet inför lagen avseende liv och egendom liksom skydd till yttrande-, tanke- och trosfrihet. Samtidigt registreras ökande skillnader mellan olika grupper i samhället och invandrares känsla av utanförskap intensifieras. Protester mot muslimer lagstadgade rätt att

²⁶ Klassificeringen av ett samhälle som homogent eller pluralistiskt är inte lätt. Arend Lijphart talar om ett homogent land om mer än 80% eller mer av en befolkning tillhör samma religion. Enligt en dylik definition skulle Sverige fortfarande vara ett icke-pluralistiskt samhälle. Lijphart, Arend, (1984) *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. Yale University Press.

²⁷ *Demokrati och medborgarskap* (1998) Demokratirådets rapport 1998. Stockholm: SNS.

ha lokaler för religionsutövning²⁸ har fokuserat demokrati, religionsfrihet och frågan om tolerans eller till och med respekt.

Inför mötet med nya religioner och kulturer sätts majoritetssamhällets tradition och demokratiskt fattade majoritetsbeslut på prov genom att öppenhet och gränsdragningar fokuseras. Så till exempel när företrädare för världsreligionerna hävdar att religionsfrihet ingalunda råder eftersom grundläggande handlingsmönster utifrån det för religionen självklara hamnat utanför det av svensk lag tillåtna. Självklart finns gränser för vad ett samhälle kan acceptera i religionens namn och allt kan inte tillåtas. Men ska gränsen gå där den i dag är satt? Ett konkret exempel är religionsfrihet i relation till möjligheten att slakta djur enligt för judarna kosher- och enligt muslimerna halal-föreskrifter. Vad händer när mångtusenåriga världsreligioners traditioner i ett sekulariserat samhälles lagstiftning reduceras till en samhällsfråga kring djurskydd? Människans relation till djur, användningen av djur till föda och behandlingen av djur i samband med slakt finns reglerat i flera av religionerna. Men den religiöst motiverade slakten och religionsfrihetsaspekten ignoreras eller ställs mot djurskyddsaspekter i svensk lagstiftning. Det handlar om religionernas krav på rätt att slakta djur enligt de metoder som uppfattas föreskrivna i heliga skrifter och i enlighet med traditionen. Ur religiös synvinkel kan problematiken rubriceras som rätten att fullt ut kunna leva som from enligt sin religions föreskrifter vilket för den troende inkluderar den slaktmetod som vanligen betecknas skäktning.

Djurskyddslagen

Den svenska djurskyddslagen (SFS 1988:534) ger grundläggande bestämmelser om hur husdjur och djur i fångenskap skall hållas och behandlas.²⁹ I den europeiska konventionen om skydd av djur som förs till slakt finns också en passus om möjligheten att bevilja avvikelser i samband med slakt enligt religiösa ritualer. Konventionen har godkänts av ministerrådet i EU och är därmed också gällande i Sverige.

Det är självklart att djur i Sverige ska slaktas på det sätt den svenska lagen föreskriver men det innebär i dag att bland annat judar och delar av den muslimska gemenskapen i Sverige får problem med

²⁸ Karlsson, Pia och Ingvar Svanberg (1995) *Moskéer i Sverige. En religionsvetenskaplig studie i intolerans och administrativ vanmakt*. Uppsala: Tro & Tanke, nr. 7 och Alwall, Jonas (1998) *Muslim Rights and Privileges. The Religious Liberty Situation of a Minority in Sweden*. Lund University Press.

²⁹I §2 sägs att "Djur skall behandlas väl och skyddas mot onödigt lidande och sjukdom." Det lagrum som berör slakt återfinns i §§13 och 14. Lagen talar tydligt om att djur ska skonas från onödigt obehag och lidande och att husdjur vid slakt ska vara bedövat när blodet tappas av. Undantag kan medges för fjäderfä och kaniner. Lagen är här tydlig i sitt krav på bedövning innan blodet tappas av.

att äta svenskt kött. Demokratiskt fattade beslut om djurskydd med bedövning av djuret före slaktögonblicket upplevs av religiösa minoriteter som en inskränkning i rätten att utöva sin religion.

Shechita

Kosher är den hebreiska term som i Bibeln används för ”lämplig” eller ”rätt”.³⁰ I den rabbiniska litteraturen står kosher för objekt som är rituellt korrekta och utan fel. De svarar mot de halakiska kraven och markerar därmed det tillåtna. Den judiska slakten, *shechita*, har på svenska betecknats skäktning. I Bonniers Multimedia Lexikon återfinns följande förklaring till ordet skäktning: **”Judisk rituell slaktmetod, sker genom att de stora blodkärlen på djurets hals skärs av. Tillåten i Sverige efter fullständig narkos.”**³¹

Inom Europa är det i dag Sverige, Norge och Schweiz som upprätthåller förbud mot religiöst tillämpad slakt.

För att kött och fågel ska betecknas kosher måste slakten ha ägt rum enligt särskilda föreskrifter varigenom köttet töms på blod. Blodrester tas slutligen bort genom halstring eller saltning varefter blodet täcks. Avgörande är att djuret inte skall känna smärta eller så lite smärta som möjligt under slakten och inte stressas innan slakten påbörjas. Eftersom varje djur måste vara väl omhändertaget och vid god hälsa inspekteras djuret före och efter slakten och sjuka eller skadade djur diskvalificeras för att utgöra kosher.

Rabbiniska auktoriteter fastslår att redan Mose erhöll instruktioner om reglerna för shechita. **”Om du alltså, när Herren, din Gud, har utvidgat ditt område, som han har lovat dig, tänker så: ”Jag vill äta kött” - om du nu får lust till att äta kött - så må du då äta kött, så mycket du har lust till. Om den plats som Herren, din Gud, utväljer till att där fästa sitt namn ligger för avläggset för dig, så må du, i enlighet med vad jag har befallt dig, slakta av de fäkreatur och av den småboskap som Herren har gett dig och äta av det hemma inom dina portar, så mycket du har lust till.”**³²

Slakten utförs av en judisk slaktare, *shochet*. Denne har från en rabbinisk auktoritet erhållit en särskild licens, *kabbalah*, efter ett teoretiskt test följt av slakt vid minst tre tillfällen under experters ledning. En sammanställning av viktiga punkter som gäller för den judiska kosherslakten innefattar följande punkter:³³

- Kniven måste vara rakbladsvass utan minsta skråma

³⁰ Ester 8:5, Predikaren 10:10 och 11:6.

³¹ Bonniers *Multimedia Lexikon* (1996). Uppslagsord ”skäktning”.

³² 5 Mos 12:20-21.

³³ ”Shechita” (1971) s. 1338 och Lipschutz (1998) s. 20.

- Kniven måste undersökas och slipas före och efter varje djur som slaktas
- En välsignelse uttalas innan snittet läggs
- Kniven förs i ett obrutet drag – även ett ögonblicks tveksamhet kan rendera djuret smärta
- Blodet måste helt avtappas

Om slaktkniven är till 100% enligt riktlinjerna och snittet lagts enligt konstens alla regler har köttet slaktats i enlighet med judisk lag. En vanlig slutsats från judiskt håll är att ”Shechitas lagar erbjuder den mest humana metoden för slakt av djur.” Man är övertygad om att denna slaktmetod är den mest humana och orsakar djuret minst stress och lidande.

Halalslakt

Halal är det arabiska ord som betyder det som är tillåtet eller i enlighet med lagen. Motsatsen är *haram* som står för det förbjudna eller det som är mot lagen. Mat betecknad halal respektive haram är alltså födoämnen som är tillåtna respektive förbjudna för en muslim. Utgångspunkten för den troende muslimen är att Koranen ger uttryck för det som är absolut rätt, säkert och humant. Sett ur människans perspektiv är hennes uppgift som Guds tjänare att lyda genom att söka känna det rätta och handla i enlighet därmed.

Islam framhåller en grundläggande princip, *al-ibaha aslan fil-ashya* - ”lagenlighet är en erkänd princip i alla ting” - med utgångspunkt i att Gud skapat allt på jorden åt människan till välsignelse.³⁴ Det innebär att allt är tillåtet om det inte är definierat som otillåtet i en tydlig utsaga från den laggivande Gud. Enligt muslimsk uppfattning kan ingen annan än Gud avgöra vad som är halal respektive haram och ingen människa har rätt att ifrågasätta eller vägra att lyda.³⁵

Utifrån läsning av korantexter gäller förbud att äta självdöda djur, blod, svinkött och djur dödade i annat namn än Guds (Allah).³⁶

De fyra första imamerna har fastslagit att hela grisen är förbjuden mat. Förbudet mot att äta blod härrör inte som hos judarna från den grundläggande uppfattningen att blodet är själva själen. För muslimen beror förbudet på att blodet är betraktat som motsatt mänsklig värdighet och att det kan skada människans hälsa. Blodet uppges innehålla toxiner och kan innehålla bakterier, parasiter, virus, nya

³⁴ Sura 2:27 och 31:18. Doi, ‘Abdur Rahman I. (1984) *Shari’ah. The Islamic Law*. London: TaHa Publ., s. 406.

³⁵ Al-Qaradawi, Yusuf (1990) *The Lawful and the Prohibited in Islam*. Delhi: Hindustan Publ., s. 18, 24.

³⁶ Sura 2:172-173, 6:145-115. Sura 2: 172-173, 6: 145 och 16:114-115.

kemikalier och droger.³⁷ Blodet och kött rikt på blod som används till föda anges också skapa ett rovdjursbeteende hos människan.³⁸

En sammanställning av viktiga punkter som gäller för den muslimska halalslakten innefattar följande moment:³⁹

- Djuret skall vara friskt och utan skador.
- Före slakt reciteras Bismillah, Allahu Akbar (I Guds namn, Gud är större)
- Ett skarpt föremål - exempelvis en kniv - skall föras i en enda obruten rörelse.
- Blodet måste helt avtappas
- Ett djur får inte se ett annat djur dö.

Poängen är att djuret skall besparas lidande även om det skall dödas för mat. Detta gäller inte enbart själva dödsögonblicket utan hur djuret behandlas fram till slaktögonblicket. Det olycksaliga djuret måste erhålla bästa tänkbara behandling, få mat och vatten liksom att lugnas innan det dödas.

Skydd för religionsfriheten

En rad internationella överenskommelser behandlar religionsfrihet. Politiskt och moraliskt betydelsefull är den *Allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna* antagen av Förenta Nationernas generalförsamling den 10 december 1948. Artikel 18 lyder:

”Envar har rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. Denna rätt innefattar frihet att byta religion eller tro och att ensam eller i gemenskap med andra offentligt eller enskilt utöva sin religion eller tro genom undervisning, andaktsövningar, gudstjänst och iakttagande av religiösa sedvänjor.”⁴⁰

Gudstjänst, andaktsutövning och undervisning har i en svensk kontext varit lätta att definiera. Svårare har det varit med religiösa sedvanor. Enligt redogörelsen för förarbetet till deklARATIONEN togs uttrycket ”religiösa sedvänjor” in på tillskyndan av Agudath Israel World Organization för att speciellt kunna inkludera skäktning. Det innebär att religiöst betingade handlingar och beteenden via förarbetet kom att inkluderas i deklARATIONEN.⁴¹

³⁷ Katme (1986) s. 2.

³⁸ Khan, Ghulam Mustafa (1991) *Al-Dhabb. Slaying Animals for Food. The Islamic Way*. London: Islamic Medical Association, s. 15.

³⁹ Hussaini, Muhammad Mazhar (1993) *Islamic Dietary Concepts & Practices*. Islamic Food & Nutrition Council of America. Al-Qaradawi (1990) s. 55f. och Siddiqi (u.å.) s. 39f. För slakt av kamel gäller särskilda regler.

⁴⁰ Översättning enligt Förenta Nationernas informationskontor för de nordiska länderna i Köpenhamn. Förklaringen i dess helhet finns i Dunér, Bertil (1995) *FN och de mänskliga rättigheterna*. Stockholm: Juridik & Samhälle, s. 175ff.

⁴¹ Verdooth, A. (1964) *Naissance et signification de la Déclaration Universelle des Droits de l'homme*. Louvain s. 178ff och Ögren (1994) s. 13.

Till skillnad från deklamationer som är vägledande är ratificerade konventioner förpliktande för stater. Den *Internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter* antogs av Förenta Nationernas generalförsamling den 18 december 1966 och trädde i kraft 1976. Konventionen tillförsäkrar bland annat alla rätt att fritt bekänna sig till en religion och att ensam eller i gemenskap med andra utöva den.⁴²

I kommentaren till konventionen förklaras vad som menas med rätten att ”utöva” sin religion. Det betonas att utöva innefattar en bred variation av handlingar. Vid sidan om ceremoniella handlingar kan det innefatta seder som iakttagande av matföreskrifter liksom att bära klädedräkter som huvudbonader.⁴³ Sverige har genom att ratificera konventionen förpliktat sig att följa den.⁴⁴

Regionalt för Europa kom 1950 *Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna* (EKMR). Sverige ratificerade konventionen i januari 1952. Efter Sveriges inträde i EU upptog riksdagen EKMR som svensk lag med giltighet från 1 januari 1995. Det innebär att varje människa har en laglig rätt till religionsfrihet och att inskränkningar bara får göras i lag och om de är nödvändiga i ett demokratiskt samhälle.⁴⁵

I den svenska Regeringsformen finns religionsfrihet inskriven bland grundläggande fri- och rättigheter med förtydligandet ”frihet att ensam eller tillsammans med andra utöva sin religion”.⁴⁶

⁴² Artikel 18 utsäger:

1. Envar skall äga rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. Denna rätt innefattar frihet att bekänna sig till eller antaga en religion eller tro efter eget val och frihet att ensam eller i gemenskap med andra, offentligt eller enskilt, utöva sin religion eller tro genom gudstjänst, iakttagande av religiösa sedvänjor, andaktsutövning och undervisning.

2. Ingen må utsättas för tvång, som kan inskränka ens frihet att bekänna sig till eller antaga en religion eller tro efter eget val.

3. Envars frihet att utöva sin religion eller tro måste endast underkastas sådana inskränkningar, som är angivna i lag och som är nödvändiga för att skydda den allmänna säkerheten, ordningen, hälsovården eller sedligheten eller andra personers grundläggande fri- och rättigheter.

4. Konventionsstaterna förpliktat sig att respektera föräldrars och, i förekommande fall, förmyndares frihet att tillförsäkra sina barn den religiösa och moraliska uppfostran, som står i överensstämmelse med deras egen övertygelse. (Översättning enligt den i K. prop. nr 125 till riksdagen 1971 intagna texten. Konventionen i dess helhet finns i Dunér (1995) s. 191ff.)

⁴³ Evans, Malcolm D. (1997) *Religious Liberty and International Law in Europe*. Cambridge University Press, s. 215.

⁴⁴ För andra konventioner hänvisas till Evans (1997) och Tahzib, Bahiyyih G. (1996) *Freedom of Religion or Belief. Ensuring Effective International Legal Protection*. The Hague: Martinus Nijhoff Publ.

⁴⁵ Artikel 9 säger: 1. Envar skall äga rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. Denna rätt innefattar frihet att byta religion eller tro och frihet att ensam eller i gemenskap med andra, offentligt eller enskilt, utöva sin religion eller tro genom gudstjänst, undervisning, andaktsövningar och iakttagande av religiösa sedvänjor.

2. Envars frihet att utöva sin religion eller tro må endast underkastas sådana inskränkningar, som äro angivna i lag och som är nödvändiga i ett demokratiskt samhälle med hänsyn till den allmänna säkerheten, upprätthållandet av allmän ordning, skyddandet av hälsa eller moral eller av andra personers fri- och rättigheter

⁴⁶ Regeringsformen 2 kap 1§ 6.

Demokrati och religionsfrihet

”Rätten till olikhet” måste vara grundläggande i en enhetskultur på väg in i pluralism och kulturell och religiös mångfald. Detta har också varit en grundbult i mänskliga rättigheter där minoriteter, marginaliserade och oliktankande garanteras skydd. En nivå är accepterandet och toleransen. En annan är att i respekt se mångfalden som något positivt som kan berika också delar av majoritetens liv. Alla människors lika värde bygger på tanken att alla är värda samma respekt. Minoriteter, vare sig etniska, språkliga eller religiösa, har för sina medlemmars skull rätten att känna sig skyddade gentemot staten och andra medborgare när sådana behov finns. Muslimers erfarenhet från skilda håll i Sverige är inte goda, inte ens av det självklara att få bygga en moské – en gudstjänstlokal. Denna självklarhet i religionsfriheten som möjliggör religionsutövning i dagens samhälle testar den svenska demokratis räckvidd.

Demokratis grund

De formella grunderna för demokratin brukar anges till dels allmänna val med lika rösträtt och dels upprätthållandet av de grundläggande fri- och rättigheterna. Sedan 1974 har en rättighetskatalog infogats i Regeringsformen. Hit hör de så kallade positiva opinionsfriheterna som yttrande-, informations-, mötes-, demonstrations-, förenings- och religionsfrihet. Innebörden är givetvis att statens och medborgarnas respekt för alla människors grundläggande fri- och rättigheter är en viktig aspekt av demokratin. Om hänsyn tas till både demokratis form och innehåll så behöver majoritetsprincipen samtidigt ta hänsyn till hur olika gruppers behov och intressen tillgodoses. Internationellt har länge en idéhistorisk debatt pågått om relationen mellan individens rättigheter och majoritetsstyre, liksom vem som skyddar individens eller minoritetens rättigheter gentemot en demokratiskt vald lagstiftare.⁴⁷ Religionsfriheten är därmed en av dessa rättigheter – värden – som skall garanteras.

Vad är religion?

Att ge en definition av religion är inte lätt. Allmänt kan sägas att religion är ”människans förhållande till högre makt(er), guds(tro), gudsdyrkan; gudalära; troslära”.⁴⁸ Många som studerar religion menar att det fenomen som betecknas religion är så varierat och komplext att

⁴⁷ Nergelius, Joakim (1996) *Konstitutionellt rättighetskydd. Svensk rätt i ett komparativt perspektiv*. Stockholm: Fritzes

⁴⁸ *Bonniers Multimedia Lexikon* (1996) Uppslagsord ”religion”.

det inte går att fånga in en allmän definition. Man väljer då att studera ett eller några dylika fenomen och hävdar att varje definition är selektiv och kan rättfärdigas endast utifrån det syfte till vilket definitionen används. Ändå ges definitioner. Franklin I Gamwell säger i sin studie om betydelsen av religionsfrihet:

”Jag vill föreslå att religion är den primära formen av kultur i betydelsen att människor uttryckligen frågar och besvarar det jag vill benämna de grundläggande frågorna.”⁴⁹

På en första nivå har religionen en upplevelsefunktion där den kopplas till den individuella personliga upplevelsen av en relation, ofta definierad utifrån det gudomliga. Detta syftar på rätten att tro, en rätt som förmodligen ingen kan ta ifrån någon eftersom detta är den personliga övertygelsen. En inre aspekt av religionsfrihet som upplevs garanterad av Gud. Rätten att tro finns givetvis försvarad i internationella och svenska dokument om religionsfrihet. Men stannar det hela här så uttrycks en syn på religion där religion inte har något med samhälle, politik, ekonomi etc. i övrigt att göra utan tenderar att bli privatiserad. I Sverige har religion gjorts så privat och individualiserad att varje människa kan tänkas ha en egen religion, i bland betecknad privatreligiositet. Detta är en tankens och samvetets frihet som väl stämmer med svensk religionsfrihetslagstiftning där rätten till individens egen religion liksom rätten att inte ha religion sätts i förgrunden. Därmed blir religion i huvudsak idéer och trosföreställningar hos individen. Här skulle det förmodligen gå att stanna och konstatera att detta är en långtgående och grundläggande rättighet. Denna avgränsning av individens fri- och rättigheter är dock inte tillräcklig då det i åtminstone de så kallade världsreligionerna finns moment som förväntas beröra mer än en individ och utformas till kollektiva handlingsmönster. Det klassiska kristna uttrycket för detta är Jesu ord: ”där två eller tre är samlade i mitt namn”.

Svårare att precisera är religion när det handlar om de yttre formerna. De flesta religioner skulle hävda att den inre trosövertygelsen först fullbordas när den yttre religionsutövningen kommer till. Religion måste omsättas i praktiken och tro handlar inte enbart om tankar utan handling i form av exempelvis gudstjänster, riter och undervisning. Det är oftast inkluderat mer än en person i aktiviteten och ett samhörighetsmoment tillkommer. Detta är inte rättigheter för en viss grupp utan snarare handlingar som individer tillsammans utför i avsikt att fullfölja det de menar vara en del av deras

⁴⁹ Franklin I Gamwell (1995) *The Meaning of Religious Freedom. Modern Politics and the Democratic Revolution*. New York: State University of New York Press, s. 15.

religiösa liv. Man har förutom att ta fasta på tanke- och idévärlden också inkluderat manifestationer som i vissa bestämda situationer kan ses, höras och luktas av flera samtidigt. Också detta har den svenska lagstiftningen i viss utsträckning förutsett ligga inom lagens ram genom att tala om rätten att samlas till sammankomst för religiös gemenskap och till gudstjänst så länge det inte ”stör samhällets lugn eller åstadkommer allmän förargelse”.⁵⁰ I praktiken ett skydd för gudstjänster och samlingar i lokaler för gudstjänst och gudstillbedjan. Utanför lokalerna ljuder kyrkklockornas klang varje söndag morgon. Också det får ingå i det för religionsutövningen självklara men det är ingalunda självklart med böneutropen från moskéns minaret (förutsatt att de först får byggas). Vidare handlar religion om de läromässiga formuleringar i form av dogmatik, trosbekännelse och lärosatser som tar sig praktiska uttryck. Det är här avgränsningen av gruppen sker genom att tala om vilka som tillhör en grupp, vilka som är utvalda om man så vill. Ibland syns dessa praktiska uttryck genom påbud om klädsel, levnadssätt och mattraditioner som för den fromme blir heliga handlingar helt avgörande för den egna identiteten.

I ett pluralistiskt samhälle möts skilda religionsutövare och den som vill frihet från religion. Avgörande är att se hur långt religionerna respektive samhället är redo att gå för att förverkliga religionsfrihet och mänskliga rättigheter. Det är här mobiliseringen för demokrati och mänskliga rättigheter äger rum. Det finns givetvis en gräns för religionsfriheten och vad den innefattar. ”Allt” kommer inte att tillåtas eftersom det strider mot andra grundläggande fri- och rättigheter i ett demokratiskt utformat samhälle. Men var går gränsen? Och det kan givetvis inte vara så att det som sker inom de kristna sammanhangen räknas dit medan andra religionsutövare får problem. I så fall skulle ingen religionsfrihet råda utan en frihet inom en snäv traditionell kulturell ram. Det är viktigt för staten och det internationella samfundet att vara lyhörd för frågor kring religionsfrihet och samvetsfrihet därför att om religionsfrihet ifrågasätts ligger också andra mänskliga rättigheter i farozonen.

Religion reducerad till privatsak

Staten skall inte ha någon religion, men den skall skydda och vårda människors möjlighet att enskilt och kollektivt välja och utöva sin tro. Samhället behöver det respektfulla samtalet. Äkta religiösa övertygelser fungerar samhällsbyggande. Men: svenska politiker måste lära sig att

⁵⁰ Religionsfrihetslagen 1951:680, 1-4§§.

religion, livsåskådning, rit och samfundstillhörighet är starka politiska faktorer. Religionen är inte en privatsak!⁵¹

Det behövs en mer medveten religionspolitik grundad på principen om respekt för mångfald. I denna princip ligger två förutsättningar. Den första är en positiv inställning till att lyfta fram tros-, livsåskådnings- och värderingsfrågor i samhällslivet, också i vardagslivet. Den andra förutsättningen är respekt för människors egen förmåga att ta självständig ställning till dessa frågor utan påtryckning.⁵²

Vissa rättigheter har en särställning inom det svenska demokratiska systemet. Rättigheter som inte är möjliga att begränsa betecknas absoluta eller orubbliga rättigheter. Bland de positiva opinionsfriheterna gäller detta religionsfriheten som därmed inte kan begränsas genom lag.

Inom EU gjordes 1997 en undersökning om den vikt medborgarna lägger vid individuella rättigheter och friheter. På frågan om religions- och samvetsfrihet under alla omständigheter skulle respekteras svarade 79% ja. Italien och Nederländerna ligger högst med 90 respektive 89% medan Sverige och Belgien ligger lägst med 64%.⁵³ Det innebär att hela 36% av de svenska medborgarna menar att respekterandet av religionsfrihet gäller endast under vissa omständigheter.⁵⁴

I propositionen 1975/76:209 om grundläggande fri- och rättigheter begränsas religionsfriheten till att hysa religiös övertygelse, att enskilt utöva religion, frihet att sprida och ta del av religiös förkunnelse, att anordna och delta i gudstjänster och att bilda och medverka i religiösa sammanslutningar.

20 år senare söker konstitutionsutskottet också denna indelning: **”Enligt utskottets mening bör de bestämmelser om religionsfrihet som förs över till exempelvis en lag om trossamfund inskränkas till det absolut nödvändiga”**.⁵⁵

I detta ingår inte till exempel kost- och födotraditioner som ska beaktas i lag inom respektive område. Den absoluta religionsfriheten skulle därmed begränsas till det absolut nödvändiga vilket innebär rätten att tro i betydelsen tänka fritt och till rätten att samlas till

⁵¹ Ingelstam, Lars (1997) ”Religionen är ingen privatsak” i *Arena* nr 4.

⁵² *Religionsfrihet i ett nytt Sverige* (1992) Kristna socialdemokraterna Broderskapsrörelsen.

⁵³ *Report Number 47* (1997) Eurobarometer. European Commission.

⁵⁴ En tidigare jordbruksminister yttrade angående det absoluta skyddet för religionsfriheten:

”Det kan ... hävdas att en reglering som innebär att religionsfriheten görs begränsningsbar skulle ge en riktigare bild av rättsläget på området. Det förefaller sig å andra sidan så att de moment i religionsfriheten som inte hämtar inslag från övriga opinionsfriheter – främst friheten till enskild religionsutövning – inte bör kunna underkastas några särskild begränsningar.” (Prop. 1975/76:209 s115.)

⁵⁵ *Betänkande 1996/97:KU14 Fri- och rättigheter. Utskottets bedömning.*

gudstjänst. Båda dessa rättigheter täcks för övrigt väl av andra medborgerliga rättigheter. Förskjutningen går från vad som är en absolut rättighet till vad som är absolut nödvändigt, det vill säga ett minimum för friheten. Vilken är då religionsfrihetens kärnpunkt som inte kan begränsas? Kvar blir frihet till enskild religionsutövning som innebär att kunna gå in i sin kammare för att be och då veta sig ha grundlagens skydd. I praktiken innebär det att det förstärkta skyddet för religionsfrihet blivit innehållslöst.⁵⁶ Därmed görs religionen till privatsak.

Rätten till religion blir på så sätt orubblig beträffande individer och deras trosfrihet. Rätten att ha eller inte ha en trosuppfattning kan inte tas ifrån någon. Men hur förhåller det sig på aktivitetsnivån när det gäller religioners traditionella uttryck genom t ex klädedräkt, manlig omskärelse eller arkitektur. Tolkningsföreträde inom svenskt lagrum är en avgränsning mellan den formella rätten och vad som är politiskt möjligt. Det är lätt att acceptera det samhälle och de kulturella uttryck man är van vid som religionsfrihet. Tydligt visar sig detta när etniska svenskar konverterar till islam och samtidigt blir betraktade som invandrare med främmande kultur. Det är uppenbart att den svenska idén om den absoluta religionsfriheten behöver skärskådas för att fortsatt ha trovärdighet i ett pluralistiskt samhälle.

Religiös sedvänja

Genom att betrakta friheten till religion som en individuell privatsak har skyddet för individen begränsats. När väl detta testas i olika fora kommer måhända resultatet att bli som i flera andra fall som berör det medborgerliga rättsskyddet. Det kan sägas att detta rättsskydd är oklart när Sverige jämförs med andra europeiska länder.⁵⁷ Ännu har inte frågan om rätten till religionsfrihet utifrån ”sedvänjan” skäktning förts upp i till exempel Europadomstolen. För detta krävs först att ett konkret fall där en medborgare bryter lagen och genom domstolsprövning uttömmar den svenska rättsprövning.

Men vad innebär sedvänja i en svensk tolkning? Vad är skyddat vid sidan av gudstjänst? Sedan inkorporeringen av Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (EKMR) i svensk lag är därtill uttrycket en del av svensk lag. Europarådets parlamentariska församling utkom 1993 med rekommendationer om religiös tolerans i ett demokratiskt samhälle. Europarådets ministerkommitté uppmanas uppmärksamma

⁵⁶ Nergelius (1996) s. 553.

⁵⁷ Nygren, Rolf (1998) ”Vad är egentligen ”riktigt svenskt” i den svenska rätten?” i *SJT*

medlemsstaterna på att tillåta flexibilitet i att tillmötesgå olika religiösa handlingsmönster som exempelvis klädsel, matvanor och iakttagande av religiösa högtider.⁵⁸

Vilken rättslig ställning har då EKMR efter att ha inkorporerats genom vanlig lag samtidigt som det i Regeringsformen (2:23) fastslagits att lagar och föreskrifter inte får strida mot konventionen? I en bedömning mellan till exempel djurskyddslagen, religionsfrihetslagen och EKMR blir det en fråga om vad som har företräde. Är den svenska lagregeln i tid antagen före EKMR får den senare företräde enligt lex posterior-principen (en äldre författning ger vika för en senare tillkommen). Lex specialis-principen (en specialnorm gäller framför en generell norm) synes däremot inte tala för EKMR.⁵⁹ En annan tolkning menar att båda dessa regler talar för EKMR.⁶⁰ En lösning hävdar att tillägget i Regeringsformen 2:23 fastslår att en lagregel eller reglering som står i konflikt med konventionen också står i konflikt med grundlagen.⁶¹

Gällande rätt visar tydligt på en intressekonflikt där olika lagrum hamnar på kollisionkurs. I centrum hamnar rättskänslan byggd på värderingar och det praktiska livets behov. Det otvetydiga subjektiva elementet som vädjar till rättskänslan och vad som är det ”goda livet” blir avgörande. Går det att finna en samsyn vars innehåll är acceptabelt och vilket erkänner de olika aspekterna? Vad blir viktigast - kränkningen av människans rättigheter eller djurens liv?

Religionsfrihet som begränsning och måttstock

En uppenbar begränsning av religionsfriheten är att straffbara handlingar enligt Brottsbalken inte skyddas därför att de begåtts i religiösa sammanhang. I och med att det är straffbart att slakta djur utan föregående bedövning så är skaktning en kriminell handling. Det är viktigt här att påpeka att det till exempel från judiskt håll inte är aktuellt att bryta mot det lands lagar i vilket man är medborgare. Innebörden är samtidigt att grundläggande handlingar enligt judisk och traditionell muslimsk uppfattning kriminaliseras av det svenska samhället. Det är givetvis ett problem i ett mångreligiöst samhälle.

Hur förhåller det sig då med den som bryter lagen på grund av sitt samvete eller sin religions krav? Är detta en rättighet som under några förhållanden är förenliga med demokratiska grundprinciper? När dessa

⁵⁸ *Recommendation 1202 (1993) on religious tolerance in a democratic society*. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Forty-fourth ordinary session.

⁵⁹ Nergelius (1996) s. 684.

⁶⁰ Ögren (1994) s. 13.

⁶¹ Cameron, Iain (1998) *An Introduction to the European Convention on Human Rights*. Uppsala: Iustus förlag, s. 144.

frågor ställs är det mot bakgrund av de skilda världsreligionernas långa och världsvida traditioner med föreskrifter till vägledning för människans liv.

Ett svar på frågan är att i vissa fall kommer den religiösa traditionen att få ge vika. Den absoluta religionsfriheten ställs mot andra grundläggande rättigheter och drar det korta strået. Om någon skulle hävda att kvinnlig omskärelse är en del av den religiösa tradition man bär med sig så vinner detta inget gehör utifrån samhällets värderingar. Om föräldrar av olika skäl vägrar medicinska ingrepp på sina barn tar principen om rätten till liv över. Exemplet skulle kunna vara flera och det finns inga enkla lösningar på var gränsdragningen går.

Den legitimitet som författning och lagstiftning vilar på måste enligt Jürgen Habermas bygga på ett frivilligt accepterande från medborgarnas sida, ett gemensamt åtagande, ett gemensamt synsätt på vad som är det "goda samhället".⁶² Laglydnad hänger då samman med medborgarnas vilja att följa lagen och deras känsla av delaktighet. Problem uppkommer för den som önskar följa den demokratiska ordningen och respektera lagar och författningar samtidigt som det goda samhället upplevs kollidera med samvetets och/eller religionens röst. Om en eller flera tydligt definierade grupper i en minoritetssituation vilka lever i ett pluralistiskt samhälle entydigt upplever lagarna som ett hinder måste deras uppfattning och omdömet tas på allvar. Det som i samhällets och rättsstatens ögon blir betraktat som ett brott blir en konflikt mellan plikten att följa lag och att följa den rätt man menar härstammar från religionens lagsystem. Det innebär att det är en frågeställning som hör hemma inom demokratins ramar och som måste upprepas eftersom demokratins och religionsfrihetens möjligheter och gränser måste tydliggöras.

Att det svenska samhället tillsammans med företrädare för inblandade religioner hittar en lösning på slaktfrågan är livsavgörande för den långsiktiga välfärden för fromma muslimer och judar. Liksom 1800-talets "främmande trosbekännare" i dag blivit ett med samhället så kommer dagens upplevda "främmande trosbekännare" att bli en integrerad del av samhället om både deras unika identitet och deras olikhet gentemot andra godtas.

⁶² Habermas, Jürgen (1995) "Civil olydnad - den demokratiska rättsstatens grundbult" i *Ordfront Magasin* 4.